

Wójt Gminy Hańsk składa serdeczne podziękowania Bogusławowi Seniukowi za trud włożony w opracowanie „Monografii Gminy Hańsk”.

Autor: B. Seniuk

Wprowadzenie

„Hańsk, wieś i folwark, pow. włodawski (...) parafia Sawin (...) Posiada cerkiew parafialną (...), szkołę początkową (...) Jest to zamożna i obszerna wieś. Wszystkie domy włościańskie otoczone są obszernymi sadami. Tu urodził się i przebywał jako proboszcz ksiądz Dolinowski, znany pszczelarz, tu miał on swą sławną pasiekę.”

„Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...”, T. III, 1882 r., s. 29

W czasach, które minęły, Gmina Hańsk znajdowała się na obszarze polsko-ukraińskiego pogranicza i była ziemią zamieszkałą przez cztery nacje: Polaków, Ukraińców, Niemców i Żydów, a także przez przedstawicieli sześciu religii: rzymskokatolików, grekokatolików, prawosławnych, ewangelików, baptystów i wyznawców judaizmu. Rejowie, jedni z pierwszych właścicieli dóbr hańskich, należeli do Kościoła reformowanego, a Hańscy – do Cerkwi prawosławnej. Zatem historycznie rejon Hańska stanowił swoistą namiastkę dawnych Kresów.

Gmina Hańsk ze swym pejzażem przylega, do otuliny Poleskiego Parku Narodowego (Bagno Bubnów, Krowie Bagno). Przed II wojną światową na bazie koryta głównego rowu melioracyjnego, widocznego dobrze na mapie Heldensfelda z 1804-1806 r., zbudowano Więzienny Rów. Ten powstały prawdopodobnie na bazie naturalnego ciek (w źródłach archiwalnych z 1883 r. zwanego „ruczajom bez nazwanij” czyli strumykiem bez nazwy) pełni obecnie rolę kanału – odprowadzalnika. Być może wody tego strumyka poruszały koło młyna w Kozakach (na mapie Heldensfelda – Kozak Mihle).

Duży wpływ na sytuację gospodarczą i demograficzną okolic Hańska w XX w. miały konsekwencje tzw. bieżenia z czasów I wojny światowej, kiedy działania administracji rosyjskiej doprowadziły do ewakuacji większości ludności prawosławnej. Kolejne przemieszczenia ludności miały miejsce w okresie II wojny światowej. W 1940 r. rejon Chełma opuściła ludność niemiecka. Bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych znaczna część ludności ukraińskiej została wywieziona do ZSRR. II wojna światowa pochłonęła również zamieszkałą na obszarze Gminy ludność żydowską

Poważne były także straty materialne. Pożoga wojenna pozostawiła w 1921 r. w Szcześnikach 22 domy i 132 mieszkańców, w Starzyźnie 27 domów i 148 mieszkańców, w Kraciu 17 domów i 107 mieszkańców, w Kozakach 2 domy i 12 mieszkańców, razem 68 domów i 399 mieszkańców. Obecnie w tych miejscowościach znajduje się 31 gospodarstw, 46% stanu z 1921 r.

Przemiany demograficzne i społeczne częściowo zatarły dawny charakter okolic Hańska, jednak bogactwo historycznej przeszłości nadal stanowi o walorach tego obszaru. Prezentowana monografia jest próbą ukazania tego bogactwa. Autorowi w oparciu o zgromadzone materiały archiwalne i opracowania udało się uporządkować i zweryfikować wiele faktów i wydarzeń. To najważniejszych należą: ustalenie faktów translokacji „Starego Hańska” i „Starej Konstantynówki” w miejscu obecnego usytuowania, odnalezienie w zasobach archiwalnych pełnych i szczegółowych spisów rodzin chłopskich w II poł. XIX w. (tabele likwidacyjne), opracowanie w oparciu o księgi lustracyjne z XVI i XVII w. demograficznego obrazu królewskich wsi Macoszyn i Osowa (szczegółowy wykaz

powinności feudalnych), a także Hańska i Kulczyna, opracowanie w oparciu o dokumenty archiwalne wielowiekowych dziejów prawosławnej parafii pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hańsku oraz odnalezienie w zasobach archiwalnych oryginalnych projektów budowlanych niektórych obiektów z terenu Gminy (również do huty szkła w Dubecznie).

Za organizację prac badawczych i dokumentacyjnych oraz konsultacje dziękuję Panu mgr inż. Markowi Kopieniakowi, Wójtowi Gminy Hańsk. Za czas poświęcony na konsultacje dziękuję Pani Zofii Michałowicz i Panom: Sławomirowi Sobolewskiemu, Romualdowi Pryłłowi, Jarosławowi Respondowi i Grzegorzowi Miliszkiewiczowi.

Specjalne podziękowania za życzliwą rozmowę składam Księdzu Ryszardowi Kozielewi, Proboszczowi i Dziekanowi Hańskiemu.

ZARYS DZIEJÓW GMINY HAŃSK

Przynależności państwowe i podziały administracyjne.

W okresie kształtowania się polskiej i ruskiej państwowości rejon Hańska dzielił losy terenów pogranicznych między piastowską Polską i rządzoną przez Rurykowiczów Rusią Kijowską, określanych mianem Grodów Czerwieńskich. Wprawdzie zasięg tej historycznej krainy do dzisiaj jest przedmiotem dyskusji, znane są okresy panowania polskiego nad tym obszarem: przed 981, 1018 – 1031, 1054 – 1077 i 1214 – 1219 r. W kolejnych wiekach docierały na ten obszar wpływ Wielkiego Księstwa Litewskiego, powstałego po podziałach Rusi Kijowskiej Księstwa Halicko-Włodzimierskiego oraz Królestwa Węgierskiego¹. Po 1219 r. sytuacja kształtującej się na bazie Grodów Czerwieńskich (lub ich części) ziemi chełmskiej uległa stabilizacji w ramach rządzonej przez Romanowiczów (bocznej linii Rurykowiczów) Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Dotyczyło to przede wszystkim panowania księcia Daniela Romanowicza, zarządzającego państwem ze swojej nowej stolicy w Chełmie i koronowanego w 1253 r. na pierwszego króla Rusi. Po wymarciu Romanowiczów w XIV w. o księstwo toczył boje król węgierski Karol Robert. Jako główny dziedzic wystąpił jednak Kazimierz Wielki. Walki orężne o sporne tereny toczyły się w latach 1340-1366. W 1346 r. Kazimierz Wielki przybrał tytuł dziedzica Rusi. Brak stabilności politycznej trwał do 1385 r. Główne wydarzenia tych czasów to: walki Kazimierza Wielkiego o Chełm, Brześć i Bełz w 1349 r., rozejm polsko-litewski z 1352 r. (pozostawiający ziemię chełmską w granicach Litwy), przyłączenie ziemi chełmsko-bełskiej do Polski po wyprawie Kazimierza Wielkiego w 1366 r., ponowne wkroczenie Litwinów na ziemię chełmską po śmierci króla w 1370 r., odzyskanie ziemi chełmskiej przez Ludwika Węgierskiego po wyprawie polsko-węgierskiej w 1377 r. (król przekazał zarząd nad obszarem starostom węgierskim) i ostateczne wcielenie ziemi chełmskiej do Polski w 1387 r. przez królową Jadwigę².

W 1434 r. wprowadzono na ziemi chełmskiej polskie urzędy, między innymi urząd kasztelana. Na przełomie XV/XVI w. włączona została w skład województwa ruskiego ze stolicą we Lwowie, pozostając w tym związku do trzeciego rozbioru (od 1793 r. jako samodzielne województwo)³. W latach 1795-1809 funkcjonowała w zaborze austriackim jako tzw. Galicja Zachodnia lub Galicja Nowa (w cyrkule chełmskim, a od 1803 r. w okręgu i cyrkule włodawskim). Po wcieleniu trzeciego zaboru austriackiego do Księstwa Warszawskiego rejon Hańska znalazł się w departamencie Siedlce w ramach powiatu włodawskiego. Po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. powstało województwo podlaskie i Hańsk funkcjonował w obwodzie radzyńskim, również w powiecie włodawskim. Podobny stan zachowano po wprowadzeniu w 1837 r. podziału na gubernie. W 1844 r. powiat włodawski wraz z Hańskiem włączono do guberni lubelskiej. Po powstaniu styczniowym (w

trakcie którego ponownie funkcjonowało województwo podlaskie) w 1867 r. utworzono Gminę Hańsk w ramach powiatu włodawskiego w guberni siedleckiej. W 1912 r. powołano gubernię chełmską, która objęła między innymi powiat włodawski. W okresie międzywojennym powiat włodawski należał do województwa lubelskiego. Po wybuchu II wojny światowej i zajęciu Lubelszczyzny przez wojska niemieckie, powiat włodawski wraz z Hańskiem włączono w skład powiatu chełmskiego (w ramach dystryktu lubelskiego). Po zakończeniu działań wojennych przewrócono dawny kształt administracyjny, który funkcjonował do reformy administracyjnej w 1975 r. W jej wyniku powstało województwo chełmskie, obejmujące między innymi Gminę Hańsk. Po odbudowie powiatów w 1999 r. Hańsk ponownie trafił do powiatu włodawskiego.

Przedstawione historyczne podziały administracyjne dotyczyły większości obszaru dzisiejszej Gminy Hańsk. Od powstania tej jednostki administracyjnej w 1867 r. jej granice ulegały jednak zmianom. Rejon Osowy do lat 60. XX w., a Macoszyna Małego do 1975 r. związany był z Gminą Sobibór i jej kontynuacją w postaci Gminy Uhrusk i obecnie Gminy Wola Uhruska. Natomiast Rudka Łowiecka i Bukowy Las związane był z obwodem (w ramach powiatu krasnostawskiego) i następnie powiatem (od 1867 r.) chełmskim w ramach Gminy Bukowa (obecnie Sawin). Do powiatu włodawskiego i Gminy Hańsk obie miejscowości zostały włączone w 1969 r.⁴ Po reformach administracyjnych w 1867 r. powstała również struktura sądów pierwszej instancji (sądy pokoju), które dla miejscowości gminy funkcjonowały we Włodawie i w Chełmie.

Materiały z końca XIX w. pozwalają na ustalenie miejscowości funkcjonujących w Gminie Hańsk. W 1882 r. były to: Bartoszycha, Głębokie, Hańsk, Kołacze, Konstantinówka, Kozak, Kracie, Kulczyn, Lubowież, Leć, Majdan Stary(?), Podluta, Starzyzna, Szcześniki, Ujazdów, Wojciechów, Zagacie, Żdzarka⁵. Natomiast według zestawienia z 1921 r. na obszarze gminy istniały: Bartoszycka kolonia i folwark, Dubeczno kolonia i osada fabryczna, Głębokie, Hańsk wieś i folwark, Kołacze wieś i folwark, Konstantinówka, Kozaki, Kracie, Kulczyn wieś, kolonia i folwark, Leć, Leśna kolonia, Lidyń, Lubowież wieś, kolonia i folwark, Ostrowy, Podstawie, Stary Majdan, Starzyzna, Szcześniki, Szelebudy, Ujazdów, Wojciechów i Żdzarka⁶.

Powstanie Styczniowe

Przed wybuchem powstania do Ludwika Okęckiego, na dwór hański, przyjechał z Horostyty Bronisław Deskur, który od września 1862 do stycznia 1863 r. pełnił funkcję konspiracyjnego, cywilnego naczelnika województwa podlaskiego, później wojewody podlaskiego. W pamiętniku Bronisława Deskura nie ma więcej szczegółów o pobycie w Hańsku. Celem były niewątpliwie zdobycie środków finansowych oraz przygotowanie ludzi i broni. Dwór horostycki stał się jednym z punktów dyspozycyjnych przygotowujących powstanie na ziemi chełmskiej i Podlasiu. Józef Seweryn Liniewski, właściciel Lejna pisał: „*Wieczorem (20.01.1863 r.) zajeżdżam do Deskura w Horostycie. Zastaję wszystko na stopie wojennej ... całą służbę Deskura zbrojącą się i ładującą się w pochód.*” Okęccy byli również właścicielami majątku w Łowczy. W końcowej fazie powstania w Rudce Łowickiej i Majdanie chroniły się przed kolumnami rosyjskiej piechoty i kawalerii rozbite oddziały polskich żołnierzy powstańców⁷.

***

Sadźmy, przyjacielu, róże !
Długo jeszcze, długo światu
Szumieć będą śnieżne burze:

Sadźmy je przyszłemu latu !

My, wygnańcy stron rodzinnych,
Może już nie ujrzym kwiatu –
A więc sadźmy je dla innych,
Szczęśliwшему sadźmy światu !

Liryczną pieśń Seweryna Goszczyńskiego śpiewali latem sześćdziesiątego trzeciego roku na polanach pod Majdanem i Rudką polscy powstańcy.

***

Kalendarium głównych wydarzeń.

3 marca 1863 r. Hańsk, Adamki, Luta. Bitwa oddziału powstańczego Marcina Borelowskiego-Lelewela, około 300 powstańców, z kolumną piechoty rosyjskiej dowodzonej przez majora Jołszyna (400 żołnierzy piechoty, 50 jazdy kozackiej). Polegli żołnierze powstańcy pochowani na cmentarzu parafialnym we Włodawie.

5-6 lipca 1863 r. Osowa. Dwudniowa bitwa wojsk powstańczych w liczbie około 600 żołnierzy dowodzonych przez Władysława Ruckiego z kilkoma batalionami wojsk rosyjskich liczących ponad 1000 żołnierzy dowodzonych przez oficerów na służbie rosyjskiej Kozłowskiego i Baumgartena.

19-20 listopada 1863 r. Rudka Łowiecka. Bitwa skoncentrowanych oddziałów powstańczych Karola Krysińskiego, Bogusława Ejtminowicza i Walerego Wróblewskiego z wojskami rosyjskimi dowodzonymi przez Antoszewicza i Apostołowa. W bitwie poległo trzech powstańców, dwóch odniosło rany.

31 grudnia 1863 r. Bukowa Wielka, Bukowa Mała, Osowa. Wojsko polskie pod komendą ppłka Józefa Jankowskiego-Szydłowskiego, ppłka Walerego Wróblewskiego i majora Ponińskiego stoczyło bitwę z wojskami rosyjskimi ppłka Heinsa. Osiemnastu powstańców poległo w bitwie, dwunastu zostało rannych. Możliwe, że poległych pochowano na cmentarzu we Włodawie.

30 stycznia 1864 r. Stary Majdan. Oddziały piechoty rosyjskiej dowodzone przez kapitana Połubińskiego i Kozaków rozgromiły powstańców dowodzonych przez Mioduszewskiego i Sienkiewicza. Trzydziestu powstańców zostało rannych, pięciu trafiło do niewoli, zginęło piętnastu. Nie jest znane miejsce złożenia do grobów poległych bohaterów. Była to najbardziej krwawa bitwa powstania styczniowego w okolicy Hańska⁸.

Obok wymienionych bitw w rejonie Hańska miały miejsce jeszcze inne działania. O bitwie z wojskiem rosyjskim pod Hańskiem i Osową wspomina w swoim pamiętniku Antoni Migdalski (rotmistrz kawalerii narodowej). Potyczka trwała ponad godzinę. Następnego spotkania powstańcy nie przyjęli i wycofali się⁹. Ponadto Władimir Szajdickij pisze, że powstańcy powiesili w Hańsku za współpracę z wojskami rosyjskimi Łukasza Radeckiego i Antoniego Siemiaka¹⁰.

Wojny światowe

Walki w rejonie Hańska – Sawina – Osowy w czasie I wojny światowej były krwawe, czego dowodem są cmentarze wojenne w Osowie i Macoszynie. Wycofujące się wojsko rosyjskie stosowało taktykę spalonej ziemi – ariergarda (jazda, kozacy) paliła domy, budynki gospodarze, zbory, kościoły i nawet cerkwie (np. w Dokudowie k. Białej Podlaskiej i w Sławatyczach k. Włodawy).

W wojnie obronnej 1939 r. obszar Gminy Hańsk początkowo znalazł się poza teatrem wojennym, głównie z powodu bagnistych terenów, dodatkowo pozbawionych taktycznych węzłów komunikacyjnych, zakładów przemysłowych i rokad. O wojskowym znaczeniu obszaru decydowała jedynie przebiegająca w bliskiej odległości linia kolejowa Chełm – Włodawa – Brześć oraz sytuująca się z nią ważna przeszkoda wodna – rzeka Bug. Z tego powodu na dzień 13 września Osowa została wyznaczona jako jeden z punktów zbornych rozgromionej przez Niemców 41 Dywizji Piechoty gen. Wacława Piekarskiego. Stan zgromadzonych oficerów i żołnierzy, z jednostkami artylerii i taborami wyniósł ponad 7000 osób. Natomiast w dniach 29-30 września w Kosyniu i Stulnie rozlokowano były jednostki Korpusu Ochrony Pogranicza gen. Wilhelma Orlika-Rückemana, które następnie przedzierały się na zachód osi komunikacyjną przez Hańsk 1 października stoczyły pod Wytycznem przegraną bitwę z nieprzyjacielem i zostały rozproszone. Część oficerów i żołnierzy dołączyła następnie do Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” gen. Franciszka Kleeberga¹¹.

W okresie okupacji terenie gminy funkcjonowały struktury organizacyjne Armii Krajowej. W dniach 20 września 1943 roku i 14 lutego 1944 roku pluton AK „Nadbużanka” atakował bez powodzenia urząd gminy w Hańsku, chroniony przez współpracujących z Niemcami strzelców z ukraińskiej samoobrony (Grzegorz Motyka użył terminu „ukraiński Selbstschutz”). Miejscowi młodzi Ukraińcy zorganizowali również cywilną samoobronę w sile plutonu (ok. 40 osób). Głównym punktem oporu ukraińskiej partyzantki był murowany budynek urzędu gminy, a także budynek cerkwi (obecnie kościół). Z zachowanych fotografii wynika, że otwory okienne i dzwonne w wieży cerkiewnej zamieniono na punkty obserwacyjne i ogniowe¹². Romuald Pryll uzupełnił, że w okresie okupacji funkcję wójta gminy Hańsk pełnił Michał Koszczuk (Kościuk?), Ukrainiec pochodzący z okolic Chełm.

Żołnierzom Armii Krajowej, Komendantom Placówek AK w Hańsku, Dubecznie i Lubowierzu oraz ludności cywilnej zorganizowanej w konspiracyjnym Ruchu Oporu, społeczeństwo gminy Hańsk ufundowało w 2005 r. pomnik.

Niemieckie obozy pracy (1940-1943).

Krychów

Niemiecki obóz pracy zorganizowany przez administracyjne i policyjne władze dystryktu lubelskiego, w miejscu istniejącego w latach 30. XX stulecia karnego ośrodka pracy więźniów. Funkcjonował w latach 1940 (1941?) – 1943. Przeciętna liczba więźniów w obozie kształtowała w przybliżeniu na 1500 osób. Więźniowie zakwaterowani byli w budynkach i barakach. Komendantami obozu byli: Grimmesen, Löfler. Obsługę obozu stanowiła Straż obozowa, złożona z Selbstschutzu, Sonderdienstu i policji ukraińskiej. Warunki pracy i życia były podobne jak w obozach koncentracyjnych. Więźniów niezdolnych do pracy komendanci kierowali do komór gazowych w Sobiborze. Andrzej Wawryniuk twierdzi, że zmarłych chowano także w pobliżu obozu¹³. Więźniowie prowadzili prace melioracyjne przy osuszaniu Krowiego Bagna i regulacji rzek. Według ustaleń historyków uzyskano 30 000 ha ziemi uprawnej(?). W 1940 r. obóz zapełniono ludnością cygańską. Po jej wywiezieniu w nieznanym kierunku zaczęto w 1941 r. osadzać Polaków oraz Żydów, zatrudniając ich przy pracach melioracyjnych. Od 1942 r. w obozie przebywali wyłącznie Żydzi¹⁴.

Ujazdów

Niemiecki obóz pracy zorganizowany przez władze niemieckie dystryktu lubelskiego, analogicznie jak w Krychowie. Okres funkcjonowania to lata 1941-1943. Przeciętna liczba

więźniów w obozie kształtowała się w przybliżeniu na 400 osób. Miejsce zakwaterowania prawdopodobnie znajdował się w szkole (być może obóz miał charakter sezonowy). Komendantem obozu był Lofler (komendant Krychowa). Więźniowie, głównie Żydzi, zatrudnieni byli przy pracach melioracyjnych¹⁵.

Osowa

Obóz pracy zorganizowany przez władze niemieckie, analogicznie jak w Krychowie i Ujazdowie. Okres funkcjonowania to lata 1940-1943. Przeciętna liczba więźniów w obozie wynosiła 400 osób. Więźniowie zakwaterowani byli w stodołach i barakach (obóz prawdopodobnie miał charakter sezonowy). W Osowie przetrzymywano głównie Żydów, których zatrudniano przy pracach melioracyjnych¹⁶.

Cmentarze i mogiły wojenne

Duży cmentarz z czasów pierwszej wojny światowej znajduje się w Osowie. Pochowano tutaj kilkudziesięciu żołnierzy – cztery rzędy mogił ziemnych, po dziesięć grobów w rzędzie. Cmentarz z czasów pierwszej wojny światowej znajduje się także w Macoszynie. W Osowie znajduje się cmentarz i pomnik pomordowanych w czasie II wojny światowej Żydów. W Dubecznie, w lesie jest mogiła żołnierza polskiego o nieustalonym nazwisku, starszego strzelca z Korpusu Ochrony Pogranicza w Bereźnie, który zginął 29 września 1939 r.

Gmina Hańsk – stan w 2008 r.

Liczba ludności 4162
Powierzchnia 179,43 km²
Ilość sołectw 16

Zarząd Gminy
Wójt Marek Kopieniak
Z-ca Stanisław Doliński
Skarbnik Marta Mikołajczyk

Rada Gminy
Przewodniczący Piotr Jasiński
Wiceprzewodniczący Piotr Kazanecki, Stanisław Świeca
Radni Wojciech Grunwald, Wiesław Korona, Andrzej Krawczyk, Wiesław Leśniewski, Krzysztof Ładak, Jarosław Mazurek, Sabina Pasikowska, Jerzy Polak, Antoni Puacz, Grażyna Sobiecka, Sławomir Sobolewski, Antoni Żakowski.

Szkoły

- Zespół Szkoły Podstawowej i Przedszkola w Hańsku
- Szkoła Podstawowa w Kulczynie
- Gimnazjum Publiczne w Dubecznie

Zespoły artystyczne (wybrane)

- „Maluch”
- Zespół Obrzędowy, laureat konkursów wojewódzkich i krajowych
- Kapela ludowa, laureat festiwali w Kazimierzu n. Wisłą

MIEJSCOWOŚCI GMINY

HAŃSK PIERWSZY

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Hańsk Pierwszy liczy (stan z 01.01.2007 r.) 165 gospodarstw indywidualnych i 78 mieszkań w 4 blokach przy ul. Osiedlowej 2, 10, 12, 14. Razem liczba gospodarstw domowych wynosi 243. 14 ulic w Hańsku posiada nazwy (przy ulicach umieszczono liczbę gospodarstw indywidualnych): Chełmska 39, Cicha 3, Dworska 4, Konwaliowa 2, Kościelna 9, Leśna 3, Lubelska 4, Osiedlowa 5 plus mieszkania w blokach, Parczewska 34, Pogodna 7, Przemysłowa 1, Słoneczna 9, Szkolna 9, Włodawska 36.

Hańsk Pierwszy dzieli się na integralne części: Piątaki i Wygon. Stanowi odrębne sołectwo. Sołtysem od 2006 r. jest Stanisław Izert. „Spis Miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” z 1967 r. traktuje Hańsk jako jedną wioskę z koloniami. Wydzielony jest Krychów i nazwany osadą w gromadzie Hańsk. Natomiast w rejestrze „Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych” z 1967 r., Hańsk dzieli się na 3 wsie: Hańsk Pierwszy, Hańsk Drugi i Hańsk Kolonia¹⁷.

Hańsk jest miejscowością o co najmniej piętnastowiecznej genezie. Najstarsza informacja wymienia rok 1432 i pochodzi z dokumentu sporządzonego w 1533 r. Informacja została wpisana do „Księgi Wpisów” (Terrestria Chelm. Inscript.), która przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Lublinie, w dużym zespole Ksiąg Grodzkich Chełmskich. „Przepisany” dokument był rodzajem dokumentu sądowo-delimitacyjnego i dotyczył również Skierbieszowa(?) i Kraśniczyna(?), a także wymieniał urzędników chełmskich T. Siennickiego i J. Orzechowskiego¹⁸.

W 1462 r. dobra hańskie, Żdzarka i dobra kuczynskie stanowiły własność Bohdana i Iwana Hańskich, staroukraińskiej rodziny ziemiańskiej o klejnocie „Korczak”. Według Aleksandra Jabłonowskiego Hańscy należeli do średniozamożnej rodziny ziemiańskiej. Szlachta i magnateria polska przyjmowała nazwiska rodowe od nazw miejscowości rodowych, wyjątkowo odwrotnie. Hańscy – od Hańska, Wereszczyńscy – od Wereszczyna, Wiśniowieccy – od Wiśniowca. W następnych stuleciach staroukraińskie i starobiałoruskie rody uległy latynizacji i polonizacji. W 1468 r. kancelaria królestwa Kazimierza Jagiellończyka przeniosła Hańsk stosownym przywilejem z prawa polskiego na niemieckie¹⁹.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w Archiwum Skarbu Koronnego zachował się rejestr poborowy z 1564 r. Znajduje się w nim zapis: „*Parochia Sawin... Hanisko, sortes gnosorum Rey et Hańskich, man. 15, hort. 29 c. agr., hort. 11 c. agr., inq. 2, art. 3, eccl. ruth. Sors Joannie Czerski, man. 1.*” (Przekład z łac. „*Parafia Sawin ...Hanisko (Hańsk), część (dział) szlachetnie urodzonych Reja i Hańskich, placą od 15 łanów. Zagrodników 29 z działami rolnymi (polami), zagrodników bez działów rolnych 11, komorników 2, rzemieślników 3; kościół ruski (cerkiew). Część Jana Czerskiego, łan 1.*”)²⁰. Z powyższego źródła wynika, że wieś należała do rzymskokatolickiej parafii w Sawinie i miejscowej parafii prawosławnej. Była własnością Rejów i Hańskich (15 łanów), a 1 łan należał do Jana Czerskiego. Rodzin chłopskich uposażonych w grunty rolne było 29, a rodzin chłopskich bez działów gruntowych 11 (tylko siedliska i ogrody). Ponadto wymieniano 2 rodziny komornicze, 3 rodziny rzemieślnicze (z pewnością kowal, cieśla i prawdopodobnie

stolarz). Wieś uposażona była 16 łanami gruntów rolnych z 43 zagrodami. Z przeliczenia wynika, że chłopskie działki gruntowe liczyły część małego łana, ponieważ od ogólnego uposażenia gruntowego należy odjąć grunty rolne folwarku pańskiego.

W XVII w. dobra hańskie były rozczłonkowane i należały m.in. do braci Stanisława i Felicjana Milanowskich i Franciszka Puzerewicza. Na jednym z działów mieszkały cztery rodziny kmieci (*„Omelko ma wołu jednego ... robi dni trzy, żona jego dwa, Prokop Braniuk, ma wołów dwa, robi tyleż, Kowal Karpiuk, Potapicha(?) wdowa. Którzy tak robić powinni i powinności oddawać wszelkie, jako w oryginalnym inwentarzu dawnym opisano, z podpisem ręki ... dziedzica ...”*²¹). Pod rokiem 1714 wymieniany jest jako mieszkaniec Hańska *„Chwedoriusa Panasiuka...”*²². „Chwedorius Panasiuk” to zlatynizowany w zapisie „Chwedor – Fedor – Teodor”, pewnie syn albo wnuk Panasa (męskie imię ukraińskie). W 1669 r. współwłaściciel Hańska Szymon Aleksander Mogilnicki przekazał w darze miejscowej cerkwi grunt rolny oraz chłopą Pawła z rodziną (*„A przy tym chłopą zagrodnika na imię Pawła z żoną i z dziećmi, z chałupą i z ogrodem, do tego Domu Bożego i jego prezbitera teraz i na potem będącym wiecznie zapisuję ...”*²³). W 1724 r. w dobrach kulczyńskich (i hańskich?) należących do greckokatolickiego monasteru chełmskiego mieszkali z rodzinami Wawryn Błaszczuk z Kulczyna, Chwedko Serebryski, Andruch Charczuk (Charczyk?) i zięć Charczyków. Natomiast nazwy pól opuszczonych brzmiały: Błaszczukowskie, Hawryłowskie, Potapczukowskie (być może pole Potapczuczki z inwentarza z 1693 r.). Przed sądem skarżyli się za grabież mienia, pobicie, kradzieże w dobrach hańskich i kulczyńskich (*„villarum Hańsko, Kulczyn, Kołaczowa, Żdzarki, Starzyzny...”*) Iwan i Hryłko Łaszczuk (może bracia?), Oleszko i wspomniany wcześniej Fedor Chwedorius Panasiuk²⁴.

Na przełomie XVIII i XIX w. w funkcjonowaniu miejscowości nastąpiła niezwykle istotna zmiana. Z inicjatywy ówczesnych właścicieli dokonano translacji osady i świątyni. Autorem tego zamieszania był Ignacy hrabia Miączyński (1760-1809), polityk, polski patriota, wczesny romantyk i pozytywista w jednej osobie, fundator cerkwi w Hańsku i kaplicy w Żdzarce(?). Proces translacji Hańska opisał Władimir Szajdickij, badacz dziejów Chełmszczyzny i Podlasia na usługach carskiego zaborcy. Oto fragment „Historyczno-statystycznego opisu cerkwi i parafii Hańsk” z 1887 r.: *„Do końca ubiegłego stulecia wioska Hańsk rozciągała się w odległości ponad jednego kilometra od miejsca usytuowania obecnego. Rozrzuciona („rozebrosannost”), luźna zabudowa wsi nie podobała się ówczesnemu obszarnikowi Ignacemu Miączyńskiemu i on zaplanował przenieść ją na nowe miejsce. I z takim celem sam, przez kolejnych kilka miesięcy, chodził po swoich polach, wbijał pale, i jak profesjonalny geometra dokładnie oglądał każdą część gruntu, przyglądał się jej, tak że lud uważał go za nie w pełni normalnego. W końcu Miączyńskiemu udało się wybrać najrówniejsze miejsce, rozmierzył je, wytyczył główną ulicę, rozmierzył granice każdego siedliska, wytyczył każdemu pusty plac o takiej samej powierzchni i przesiedlił tutaj między 1795 i 1802 r. swoich chłopów pańszczyźnianych. Tutaj też wskazał miejsce na którym wzniesiono drewnianą cerkiew i budynki parafialne.”*²⁵). Potwierdzeniem faktu translacji są informacje o znaleziskach archeologicznych w rejonie Ujazdowa²⁶. Archeolodzy na temat „Starego Hańska” nie posiadają żadnych informacji, chociaż na gruntach Kol. Kulczyn zlokalizowane zostało nieznane wcześniej grodzisko (dokumentacja z 2005 r.). Relacja Szajdickiego znana była także autorce dokumentacji dotyczącej cmentarzy hańskich Jadwidze Szponar (z 1983 r.). „Stary Hańsk” był usytuowany w odległości około 1-1,5 km w kierunku południowo-zachodnim od założenia dworskiego, prawdopodobnie na gruntach obecnego Ujazdowa. W 1751 r. Hańsk i okolice niszczyła zaraza morowa. W dworskich oborach w Hańsku zostało tylko kilka sztuk bydła. Być może była to jedna z przyczyn translacji osady²⁷.

W 2 połowie XIX w. na ziemiach zaboru rosyjskiego realizowano reformy uwłaszczeniowe. Imperator rosyjski car Aleksander II Romanow dnia 2 marca 1864 r. (toczyły się jeszcze bitwy powstania styczniowego) wydał ukaz o wprowadzeniu w życie nowych postanowień włościańskich. Utworzono Centralną Komisję do Spraw Włościańskich i Komitet Urządzący. Gmina Hańsk znalazła się w obrębie Białskiej Komisji do Spraw Włościańskich, obejmującej powiaty bialski i radzyński. Ukaz carski zniósł poddaństwo i pańszczyznę. Chłopi podobnie jak w zaborze pruskim i w cesarstwie austriackim, gdzie zniesiono pańszczyznę w pierwszej połowie XIX w., stali się ludźmi wolnymi.

W ramach reform szkolono służbę geodezyjną, która miała zorganizować i przeprowadzić pomiary gruntów pańskich przeznaczonych do podziału między rodziny chłopskie. Opracowano tzw. Tabele Likwidacyjne, czyli rejestry mieszkańców, wielkość projektowanych działek rolnych i wysokość podatku. „Tabele Likwidacyjne Hańska” znajdują się w Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole Tabel Likwidacyjnych i zawierają materiały geodezyjne z lat 1864 – 1914.

„ ... selenija Ganska ... pomieszczika Ludwika Okenckago ...

		<i>grunt w morgach i prętach</i>	<i>podatek w rublach i kopiejkach</i>
1.	<i>Usaczuk Łuka</i>	32,168	9,98 1/3
2.	<i>Spożewskij Nikołaj</i>	32,179	j.w.
3.	<i>Ujazdowski Filipon</i>	31,213	j.w.
4.	<i>Niedzielskij Roman</i>	32,50	j.w.
5.	<i>Didik Adam</i>	31,49	j.w.
6.	<i>Kozaczuk Semen</i>	31,55	j.w.
7.	<i>Adamiuk Jakow</i>	31,103	j.w.
8.	<i>Milaniuk Osyp</i>	31,202	j.w.
9.	<i>Filipiuk Paweł</i>	31,21	j.w.
10.	<i>Kulik Filip</i>	31,177	j.w.
11.	<i>Radecki Jozafat</i>	30,196	j.w.
12.	<i>Grzesiuk Wasilij</i>	29,206	j.w.
13.	<i>Usaczuk Ilja</i>	29,231	j.w.
14.	<i>Diak Jozafat</i>	30,19	j.w.
15.	<i>Łysak Iwan syn Onufrija</i>	29,111	j.w.
16.	<i>Łysak Iwan</i>	29,165	j.w.
17.	<i>Swiszczewski Damian</i>	30,36	j.w.
18.	<i>Sobczuk Tymofiej</i>	30,78	j.w.
19.	<i>Iwańczuk Nikita</i>	30,188	j.w.
20.	<i>Hyzio Maksym</i>	30,255	j.w.
21.	<i>Muzyka Ilja</i>	30,186	j.w.
22.	<i>Diak Iwan</i>	30,84,	j.w.
23.	<i>Klimiuk Adam</i>	30,203	j.w.
24.	<i>Dańskij Wasilij</i>	30,267	j.w.
25.	<i>Didyk Gric</i>	31,108	j.w.
26.	<i>Kuśmierczuk Wasilij</i>	31,144	j.w.
27.	<i>Balaban Dmitrij</i>	31,4	j.w.
28.	<i>Muzyka Tymofiej</i>	31,79	j.w.
29.	<i>Siemak Jozafat</i>	30,20	j.w.
30.	<i>Łysak Aleksij</i>	30,130	j.w.
31.	<i>Gruczykowa Anastazja</i>	30,42	j.w.
32.	<i>Swiszczewski Stanisław</i>	32,169	j.w.
33.	<i>Milaniku Nikołaj</i>	33,65	j.w.
34.	<i>Guś Ilja</i>	33,138	j.w.
35.	<i>Usaczuk Łuka</i>	32,248	j.w.
36.	<i>Klimiuk Tomofiej</i>	33,79	j.w.
37.	<i>Usaczuk Tymofiej</i>	32,241	j.w.
38.	<i>Radecki Ilja</i>	35,136	j.w.
39.	<i>Klimiuk Anton</i>	32,114	j.w.
40.	<i>Antoniuk Fedor</i>	32,209	j.w.

		+ 30,00	
41.	<i>Śliwa Michail</i>	32,87	<i>j.w.</i>
	<i>Śliwa Nikołaj</i>		
42.	<i>Klimiuk Michal</i>	32,245	<i>j.w.</i>
43.	<i>Pruchnicki Aleksander</i>	33,288	<i>j.w.</i>
44.	<i>Bazaniuk Semen</i>	33,34	<i>j.w.</i>
45.	<i>Radecki Iwan</i>	33,111	<i>j.w.</i>
46.	<i>Saj Iwan</i>	32,58	<i>j.w.</i>
47.	<i>Soltysiuk Jozafat</i>	32,63	<i>j.w.</i>
48.	<i>Gołojuk Ilja</i>	31,290	<i>j.w.</i>
49.	<i>Łupaszko Łuka</i>	30,93	<i>j.w.</i>
50.	<i>Pilipiuk Nazar</i>	32,75	<i>j.w.</i>
51.	<i>Zeń Wasilij</i>	31,191	<i>j.w.</i>
52.	<i>Steciuk Roman</i>	30,233	<i>j.w.</i>
53.	<i>Romaniuk Nikołaj</i>	30,64	<i>j.w.</i>
54.	<i>Radecki Wasilij</i>	30,128	<i>j.w.</i>
55.	<i>Seniuk Danił</i>	30,156	<i>j.w.</i>
56.	<i>Korniszcuk Wasilij</i>	30,121	<i>j.w.</i>
57.	<i>Łysaczuk Trofim</i>	30,135	<i>j.w.</i>
58.	<i>Błaszka Gric</i>	30,213	<i>j.w.</i>
59.	<i>Klimiuk Ilja</i>	31,111	<i>j.w.</i>
60.	<i>Sokoluk Artem</i>	30,188	<i>j.w.</i>
61.	<i>Spodniewskij Andrej</i>	31,13	<i>j.w.</i>
62.	<i>Antoniuk Ignatij</i>	31,94	<i>j.w.</i>
63.	<i>Mizerak Iwan</i>	31,36	<i>j.w.</i>
64.	<i>Romaniuk Gric</i>		<i>j.w.</i>
65.	<i>Gołojuk Iwan</i>	31,36	<i>j.w.</i>
66.	<i>Romaniuk Iwan</i>	31,40	<i>j.w.</i>
67.	<i>Zamłynny Stanisław</i>	31,38	<i>j.w.</i>
68.	<i>Czepiel Iwan</i>	31,9	<i>j.w.</i>
69.	<i>Flerczuk Gric</i>	0,74	0,90
70.	<i>Gołod ili Hołod Marianna</i>	0,74	<i>j.w.</i>
71.	<i>Królik Szymon</i>	0,74	<i>j.w.</i>
72.	<i>Gołowacz Ignatij</i>	0,74	<i>j.w.</i>
73.	<i>Flerczuk Paweł</i>	0,74	<i>j.w.</i>
74.	<i>Matejuk Iwan</i>	0,74	<i>j.w.</i>
75.	<i>Onichimiuk Maciej</i>	0,74	<i>j.w.</i>
76.	<i>Winnicki Iwan</i>	0,169	<i>j.w.</i>
77.	<i>Milaniuk Andrej</i>	0,169	<i>j.w.</i>
78.	<i>Kisiel Adam</i>	0,74	<i>j.w.</i>
79.	<i>Kulik Ilia</i>	0,74	<i>j.w.</i>
80.	<i>Siemak Nazar</i>	0,74	<i>j.w.</i>
81.	<i>Stalskij ili Stanskij Maciej</i>	0,169	<i>j.w.</i>
82.	<i>Kondratiuk Andrej</i>	0,169	<i>j.w.</i>
83.	<i>Protas Daniel</i>	0,169	<i>j.w.</i>
84-85	<i>Gromadzkie pastwisko</i>	91 morgów 165 prętów	
86.	<i>Gromadzkie pastwisko</i>	45 morgów 260 prętów ... ²⁸	

Tabele Likwidacyjne – jak wszystkie pisma wydawane w zaborze rosyjskim – pisano w języku rosyjskim. Przedstawiony rejestr opracowany został w pierwszej fazie uwłaszczeniowej i ulegał geodezyjnym i własnościowym przekształceniom. Od numeru porządkowego 1 (Usaczuk Łuka) do numeru porządkowego 68 (Czepiel Iwan) każda rodzina otrzymała działki wielkości około 30 morgów. Najmniejszą działkę otrzymał Łysak Iwan syn Onufrego (nr 15) – 29,111 morga, największą – Radecki Ilia (nr 38) 35,136 morgów. Od numeru porządkowego 69 (Flerczuk Gric) do numeru 83 (Protas Daniel) rodziny otrzymały tylko place na siedzibę. Wytoczono także dwa gromadzkie pastwiska o łącznej powierzchni ponad 136 morgów. Rata rocznego podatku wynosiła ponad 9,98 rubli.

Według prostych przeliczeń gospodarze Hańska otrzymali grunty rolne o łącznym obszarze ponad 2180 morgów oraz 136 morgowe pastwisko. W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...” obszar gruntów chłopskich jest podany w wysokości 2205 morgów²⁹. Integralną część Tabel Likwidacyjnych stanowiły geodezyjne plany uwłaszczeniowe. W zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej znajduje się plan (oryginał lub odrys) gruntów wsi Hańsk („Gańsk – mieżowyj rejestr”)³⁰. W dokumencie znajdują się nazwy następujących obiektów: Bałabanowa Niwka, Bumca, Gołubowa, Kremiane, Leszczyny, Łoza, Łysie, Na Grondach, Ostrowy, Piatki, Piekło, Poluwka, Popielica, Sadyba, Satowy, Olszyny i Zatarnowie. Czasami w związku z uwłaszczeniem przydarzyły się dosyć zabawne, a dla niektórych mieszkańców kłopotliwe sytuacje. Magdalena Czepieluk i Anna Siemak spadkobierczyni prawne nieruchomości nr 24 nie mogły przejąć spadku po ojcu Wasiliju Danskim, ponieważ nazwisko faktyczne stwierdzone na podstawie ksiąg metrykalnych brzmiało: Wasilij Wengreniuk. W stosownym piśmie wyjaśniały „...*czto diejstwitielnaja jego familija Wengrynowicz ...*”, a w Tabeli Likwidacyjnej „...*zapisano pod oszibocznoj familejej ...*”. Powołane przez sąd na świadków szacowne starsze osoby: „...*starożyły selenija Gańsk Mikita Iwańczuk 70 let, Nikołaj Usaczuk 80 let, Mark Klimiuk 65 let ...*” stwierdziły, że Danskij „... *eto uliczoje prozwiszcze Wasilija Wengreniuka ...*”³¹.

I wojna światowa i bieżąca, spowodowały w Hańsku straty w ludności i nieruchomościach rzędu 45 – 47% (ludność w 1892 r. – 740, w 1921 – 411, domy w 1882 – 117, w 1921 – 63). Po odzyskaniu niepodległości na podstawie zarządzeń wykonawczych najwyższych władz państwowych powołano pierwszy od lat polski urząd gminy, uruchomiono urząd pocztowy, zorganizowano kółko rolnicze i kasę pożyczkową. W 1930 r. urząd wójta pełnił Władysław Dzierzbicki, a funkcję sekretarza Stefan Nowosławski. Prezesem Kółka Rolniczego „Zgoda” wybrano na zebraniu organizacyjnym 24 grudnia 1924 r. Władysława Dzierzbickiego, wiceprezesem Władysława Straszewskiego, sekretarzem Antoniego Pęsiaka. Kółko rolnicze prowadziło sprzedaż narzędzi rolniczych, nawozów sztucznych, drzewek owocowych oraz zorganizowało Towarzystwo Mleczarskie. Dnia 1 marca 1926 r. zorganizowano Kasę Zapomogowo–Oszczędnościową z kapitałem założycielskim 3000 zł. W 1930 r. zorganizowano Straż Pożarną. Prowadzono również prace melioracyjne w ramach robót szarwarkowych przy reperacji dróg, mostów, regulacji Włodawski i Krzemianki oraz osuszaniu Krowiego Bagna³².

Na podstawie dekretu Naczelnika Państwa z grudnia 1918 r. i decyzji władz administracyjnych i samorządowych niższego szczebla, zabrano autochtonicznej ludności ukraińskiej cerkiew parafialną pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, istniejącą od ponad czterystu lat. Zrealizowano duże – jak na możliwości powojennego, porozbiorowego, biednego kraju i niebogatej gminy – inwestycje. W Archiwum Państwowym w Lulinie znajduje się projekt techniczny zespołu szkoły powszechnej w Hańsku, opracowany przez inż. M. Krzywickiego z Chełma, datowany na 1923 r. Znajduje się w nim plan sytuacyjny, widok frontowy, widok boczny, rzut przyziemia, rzut piętra i przekrój poprzeczny obiektu. Budynek szkoły był drewniany na podmurówce, parterowy, z mieszkalnym poddaszem i kryty gontem. Na parterze znajdowały się dwie sale lekcyjne przedzielone korytarzem. Na poddaszu umieszczono dwa mieszkania nauczycieli: dwie kuchnie i dwa pokoje. Niedaleko budynku znajdował się drewniany ustęp. Plac szkolny usytuowany w środku wsi. Frontem przylegał do drogi idącej przez wieś. Po przeciwległej stronie drogi, od południa, znajdował się cmentarz cerkiewny z cerkwią parafialną. Dalej za drogą zlokalizowane były budynki urzędu gminy. Plac szkolny posiadał formę długiego, nieregularnego gruntowego pasma, o wymiarach ok. 160x20 m. Budynek szkolny znajdował się we wschodniej części działki, a w zachodniej części umieszczono ogród. Po II wojnie światowej budynek prawdopodobnie przeniesiono do Kulczyna³³. Drugim obiektem był urząd gminy. Projekt opracowali J. Wójcicki(?) i J. Wojciechowski(?) w 1923 r. Zachowany dokument składa się z planu sytuacyjnego, elewacji

frontowej, rzutu parteru, rzutu poddasza i przekroju poprzecznego budynku. Ponadto zawiera projekty aresztu-stróżówki, obory-stajni i stodoły. Projektowane budynki miały być drewniane, posadowione na murowanych fundamentach (podmurówkach) i kryte gontem. Budynek urzędu i aresztu był konstrukcji wieńcowej, a pozostałe wieńcowo-słupowej. Plac z zespołem budynków urzędu gminy usytuowany w środku wsi i przylegał frontem do drogi idącej przez wieś. Po przeciwległej stronie drogi (od północy) znajdował się cmentarz cerkiewny z cerkwią parafialną. Za cmentarzem zlokalizowany był plac szkolny z budynkiem szkoły. Plac gminny od strony tylnej graniczył z gruntami ornymi Bazylego Ujazdowskiego. Posesja była w formie długiego gruntowego pasma o wymiarach 354x49 m, typowego dla gruntów ornich. Budynek urzędu znajdował się od frontu, a w głębi umieszczono areszt i dwa budynki gospodarcze³⁴. Niestety projektu nie udało się zrealizować. W 1924 r. rozpoczęto budowę murowanego budynku urzędu gminy, użytkowanego obecnie przez Gminną Spółdzielnię i handel prywatny. Niestety nie wystarczyło środków finansowych i czasu na realizację projektów oświatowych w Kulczynie i Osowie.

Według informacji z „Księgi Adresowej...” z 1929 r. w Hańsku funkcjonowała cegielnia F. Semeniuka, kuźnia S. Leszczyńskiego, zakłady masarskie Wł. Gawdzińskiego i Sz. Kubica. Właścicielem wiatraka był A. Migdał. Niestety „Księga...” nie wymieniała sklepu spożywczego³⁵. Według danych z 1921 r. w Hańsku mieszkało 411 osób, z których narodowość ukraińską (wg ankiety i instrukcji spisowej „rusińską”) zadeklarowało 307 osób, narodowość polską 86 osób, żydowską 10 osób, a niemiecką 7 osób.

HAŃSK DRUGI

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Hańsk Drugi liczy (stan z 01.01.2007 r.) 24 gospodarstwa indywidualne. Funkcję sołtysa pełni Wiesław Grzeszczuk. W Spisie miejscowości PRL z 1967 r. Hańsk Drugi nie występuje. Na stronie 584 zamieszczony jest „Leć” kolonia. Natomiast Hańsk Drugi, jako wieś, występuje w Urzędowych nazwach miejscowości z 1967 r.³⁶. Nazwa „Leć” jest rzeczownikiem rodzaju męskiego: Leć – Lecia, Historycznym i przestrzennym rdzeniem osadniczym Hańska Drugiego jest Leć – Lieć – Ledź –Letz, stara osada młyńska nad Krzemianką, usytuowana na południe od Hańska Pierwszego, istniejąca co najmniej od XVIII w. Na mapie Heldensfelda (1804 – 1806) Leć Mühle poprzedzał widoczny staw, zapewne z groblą i przepustem. W inwentarzu znajduje się zapis: „anzalt der Hauser ...” (1 zagroda). Osada ujmowana była w konfesyjnej statystyce demograficznej, leciowscy młynarze byli wyznania greckounickiego, później prawosławnego. W latach osiemdziesiątych XIX w., w okresie histolizy czy też etropii dóbr hańskich stanowił nomenklaturę („Dobra Hańskie składają się z folwarków Hańsk i Ujazdów, nomenklatur Leć i Dubeczno ...”³⁷). Nomenklatura to część dóbr dworskich bez punktu osadniczego lub małym punkcie osadniczym, uroczysko („nazwa pewnego miejsca w dobrach ziemskich, które nie stanowiąc osady szczególne nazwisko miało; w Litwie, uroczysko.”³⁸). W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...” „Leć – Ledź” nazwany jest „osadą”. W 1827 r. liczył dwa domy i 9 mieszkańców³⁹. Po I wojnie światowej na rozparcelowanej nomenklaturze zorganizowano 14 osad kolonijnych. W 1921 r. Leć Kolonia i Leć Kolonia Leśna miały po siedem domów i liczyły 74 mieszkańców. W ankietach spisowych w listopadzie 1921 r. mieszkańcy podawali narodowość polską i ukraińską („rusińską”), wyznanie rzymskokatolickie i wyznanie prawosławne⁴⁰.

HAŃSK KOLONIA („HAŃSK TRZECI”)

W granicach administracyjnych Hańska Kolonii – punkcie osadniczym o rozproszonej kolonijnej zabudowie – wyodrębniają się trzy jednostki genetyczne, funkcjonalne

i przestrzenne: relikty zespołu dworsko – folwarcznego z parkiem i stawem, zespół więziennie-popegerowski w Krychowie i gospodarstwa chłopskie z zagrodami. Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku kolonia Hańsk liczy (stan z 01.01.2007 r.) 45 gospodarstw indywidualnych, a Krychów 3 bloki (16 mieszkań). Funkcję sołtysa pełni Henryk Pszczoła. Hańskie zagrody kolonijne zorganizowano na gruntach podworskich na początku XX w., najwięcej w latach trzydziestych wieku XX, a po II wojnie światowej – w obrębie zespołu dworskiego (powierzchnia założenia ok. 5 ha)⁴¹.

Po powstaniu styczniowym, jeszcze w czasach Ludwika Okęckiego rozpoczął się proces entropii dóbr hańskich. Od końca lat siedemdziesiątych XIX w. (1876 r.?) współwłaścicielami dóbr zostali Jermołowiczowie (Jarmołowiczowie), a już w 1881 r. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie guberni siedleckiej ogłasza licytację dóbr hańskich. Małżonkowie Wolf Jakowlewicz Jarmułowicz i Żaneta z d. Moro zdecydowali się na sprzedaż klucza hańskiego. Miały na to wpływ, jak się wydaje, kłopoty finansowe starych i nowych właścicieli (Ludwik Okęcki zmarł w 1888 r.). Po Jarmułowiczach dobra przejmują Szuldbergowie. Dokumenty w Hipotece Hańsk można znaleźć także dokumenty z parcelacji gruntów w północnej części dóbr, m.in. „... przy Kozakach ...” i „...przy Kozackim Stawie ...”. W tych latach powstała lub została powiększona Kolonia Darczyn, obecnie część Luty Kilkunastohektarowe działki gruntowe kupiły rodziny Kamińskich, Piątków, Milczarzy (Stanisław 16 ha) i Jakubowskich (Edward 13 ha)⁴².

Krychów

Więźniów od czasów antycznych do współczesnych zatrudnia się do ciężkich prac (galernicy, gułagi, obozy pracy). W Polsce w latach trzydziestych więźniowie wykonywali roboty melioracyjne. W województwie lubelskim skazani meliorowali Krznię, Zielawę i Żarnicę. W monografii powiatu Biała Podlaska woj. lubelskiego (zamieszczone są zbiorowe fotografie więźniów, kuchnie polowe, fotografie pogłębiarki „Wilnianin”. Prace melioracyjne, ze względów oczywistych, miały charakter sezonowy. W Gminie Hańsk stacjonarny melioracyjny obóz pracy założono na obrzeżu Krowiego Bagna. Więźniowie kopali i umacniali rowy melioracyjne, wykonywali prace przy regulacji rzek, naprawiali drogi, mosty i wały rzeczne. W tym czasie wykopano „Więzienny Rów”. W latach II wojny światowej niemieckie władze administracyjne i policyjne zorganizowały tutaj dla ludności cygańskiej, później dla więźniów politycznych i ludności cywilnej obóz pracy. W tym czasie wykopano „Cygański Rów”. W okresie Polski Ludowej zorganizowano w tym miejscu Państwowe Gospodarstwo Rolne. Zachowane obiekty z okresu międzywojennego to dom komendanta, (również okres hitlerowski), który jest budynkiem parterowym, murowanym z białej cegły, z czterokolumnowym portykiem i dachem łamanym (w typie dworu), a także 2 murowane parterowe budynki dla więźniów. Zachowane obiekty popegerowskie to 4 bloki mieszkalne, budynki gospodarcze (obory, chlewnie, wiaty, waga towarowa). Nazwę miejscową „Krychów” w skorowidzach miejscowości odnotowano najwcześniej pod rokiem 1967: „Krychów – osada” w *Gm. Hańsk*⁴³.

KULCZYN

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Kulczyn liczy (stan z 01.01.2007 r.) 61 gospodarstw indywidualnych. Funkcję sołtysa pełni Paweł Malinowski. Dzieli się na integralne części: Granie, Pikulawka i Stara Wieś. Historycznym rdzeniem osadniczym jest Stara Wieś, rozciągająca się na osi północ-południe (sytuacja dobrze czytelna na mapie Heldensfelda). Osada posiada, co najmniej piętnastowieczną genezę. Najstarszy przekaz pisany mówi o roku 1448. Sam zapis pochodzi z 1533 r. (identycznie jak w przypadku Hańska). Faktografia i interpretacja faktów związanych z genezą Kulczyna dopominają się o

komentarz (znów identycznie jak w przypadku Hańska). Otóż źródło historyczne mówiące o tym, że w 1448 r. istniał już Kulczyn nie zachowało się do obecnych czasów. Zostało „przepisane” w 1533 r. do „Księgi Wpisów” (Terrestria Chelmensia Inscriptiones) i przechowywane jest w Archiwum Państwowym w Lublinie, w dużym zespole Ksiąg Grodzkich Chełmskich. Pierwszą datę z dziejów Kulczyna Włodzimierz Czarnecki ustalił w sposób pośredni, jednak warto dodać, że Księga druga T.Ch.I. nie posiada karty nr 144. Karty są numerowane jednostronnie i po karcie 143 znajduje się karta 145⁴⁴.

Według rejestru poborowego starostwa chełmskiego z 1564 r. Kulczyn był wsią wielodziałową, należał do Czerskich, Horodyskich, Hańskich i Rejów. Uposażony był w 6,5 łanów gruntów rolnych. Podatek pobierano od dwóch rodzin kmiecych posiadających grunty rolne, od trzech rodzin kmiecych nie posiadających gruntów rolnych i od jednej rodziny komorniczej. Niestety brak jest danych źródłowych co do ogólnej liczby mieszkańców i zagród w tym okresie („*Kulczin, sors Czerski, Horodiski et Constantini Haniski, man. 5, hort. 1 c. agr. Sors Rey et Haniskich man. 1 1/2, hort. 2 c. agr., hort. 2 c. agr., inqu. 1*”⁴⁵).

Uposażenie gruntowe w wysokości 6,5 łana to dobra niewielkie. Rodziny kmieci osiedlano z reguły na półłankach (półwłóczkach). Kulczyn był wsią wielodziałową, a w XVI w. obrót ziemią przybrał niewyobrażalną skalę (identycznie w Hańsku). W 2 połowie XVII w. dobrami hańskimi „handlowano” około 60 razy (sprzedaż, zastawy, pożyczki, dożywocie)⁴⁶.

Według informacji ze „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...” Kulczyn prezentował się następująco: „*Kulczyn, wieś i kolonia pow. włodawski, gm. i parafia Hańsk; ma 111 dm., 554 mk. i 4738 mr. gruntu; szkoła początkowa. Obszar dworski mający 1578 mr został rozkolonizowany między Niemców osadników. W 1827 r. było tu 67 dm., 451 mk. Według Tow. Kred. Ziems. folwark K. (z wsiami K. i Wojciechów) miał rozległości mr 2014: grunta orne i ogrody mr 113, łąk mr 829, pastw. mr. 623, lasu mr. 439, nieużytki i place mr. 10, budynków z drzewa 12; pokłady torfu. Wieś K. osad. 55, z grun. mr 2634; wieś Wojciechów os. 23, z grun. mr 468.*”⁴⁷.

Przez stulecia przybyło osadników, a wieś uposażono nowymi gruntami. W 1564 r. w Kulczynie zamieszkiwało 6 rodzin kmiecych płacących podatek (2 zagrodników z uposażeniem gruntowym, 3 bez roli, 1 komornik). Posiadali 6,5 łana, przy założeniu, że to łany duże, to ok. 200 ha, czyli ponad 400 morgów. W 1827 r. w Kulczynie istniało 67 domów i było 451 mieszkańców (średnio 6-7 osób na jeden dom), 2014 morgów gruntów rolnych należących do wsi Kulczyn i Wojciechów oraz dworu kulczyńskiego. Po 1883 r. istniało 55 zagród. Około 1750 i w 1848 r. szerzyły się w tej okolicy epidemie cholery. We wsi znajdowała się szkoła początkowa, karczma i cmentarz grzebalny. Zamieszczona w „Słowniku...” statystyka (111 domów i 554 mieszkańców) obejmuje Kulczyn i Wojciechów – kolonię niemiecką założoną na gruntach wsi Kulczyna. Liczba domów jest większa niż liczba osad (zagród 78). Wynika z tego, że w niektórych obejściach stały po dwa domy, rodziców i dzieci.

W związku ze zniesieniem poddaństwa i uwłaszczeniem, powstała „Tabela Likwidacyjna wsi Kulczyn z wykazem rodzin chłopskich”⁴⁸. W pierwszej kolejności znajdują się projektowane działki gruntowe w 1866 r., w drugiej w 1891 r.

„*Likwidacionnaja Tabel selenija Kulczina... w sostaw głównego imienija Kulczin, pomieszczecy Ksawery Krocziński...*

	1866 r.	1891 r.
1. Zieliński Kondrat	51,108	39,30
2. Paszko Jakub	54,58	39,30
3. Paliwoda Gawriło	54,248	39,30
4. Zieliński Grigorij	58,264	39,30
5. Leszczyński Josyf	44,45	39,30
6. Semeniuk Michał	51,257	39,30
7. Paszko Teodor	51,237	39,30
8. Litwin Siemion	51,231	39,30

(skreślony i zapis: „Nasledniki Marii Litwin -
B. Sen.)

9.	Zajdel Iwan (Zendel?)	51,194	39,30
10.	Niedźwiedź (?) Michał	52,193	39,30
11.	Korniszuk Paweł	53,158	39,30
12.	Michalczuk Michał	45,85	39,30
13.	Korniszuk Nikita	53,53	39,30
14.	Balaban Nikita	50,299	39,30
15.	Zieliński Stepan	54,83	39,30
16.	Korniszuk Michał	56,111	39,30
17.	Waszczuk Paweł	53,214	39,30
18.	Adamiuk Josyf	53,265	39,30
19.	Kaszczewski Krystian	57,89	39,30
20.	Niedźwiedź Marko	54,192	39,30
21.	Kuśmierz Grigorij	47,14	39,30
22.	Korniszuk Sepan	44,137	39,30
23.	Korniszuk Nikita	47,260	39,30
24.	Nazaruk Aleksander Sokoluk Paweł	52,48	39,30
25.	Sendor Filimon	55,13	39,30
26.	Semeniuk Lew Pałczuk (?) Michał	46,163	39,30
27.	Mielniczuk Nikołaj	45,253	39,30
28.	Furmaniuk Aleksander	42,260	39,30
29.	Diak Paweł	42,237	39,30
30.	Ulas Adam	42,292	39,30
31.	Kozakiewicz Piotr	43,32	39,30
32.	Zielińskij Andrzej	42,165	39,30
33.	Seniuk Teodor	42,153	39,30
34.	Klimiuk Filimon	42,129	39,30
35.	Klimiuk Iwan	42,92	39,30
36.	Steciuk Iwan	42,77	39,30
37.	Saj Stefan	42,44	39,30
38-39.	Litwin Filimon Kudaj Ławrentij	41,295	39,30
40.	Sokoluk Wasilij	41,252	39,30
41.	Dydycz Filimon	41,207	39,30
42.	Szadura Jan	41,213	39,30
43.	Grycaniuk Nikołaj	49,68	39,30
44.	Korczyk Grigorij	41,294	39,30
45.	Korczik Andrej	52,290	39,30
46.	Diaczuk Aleksander	46,78	39,30
47.	Karpiuk Michał	56,99	39,30
48.	Dydycz Michał	46,137	39,30
49.	Hołod Iwan	47,49	39,30
50.	Kaczanowski Daniel	45,265	39,30
51.	Niedźwiedź (?) Tymofiej Kisieluk Łuka	52,77	39,30
52.	Korczyk Paweł	56,53	39,30
53.	Chwedczuk (Chwedoruk ?) Iwan	17,36	39,30
54.	Borowskij Anton	17,56	39,30
55.	Korczyk Roman	17,36	39,30 ⁴⁹

Ostatecznie chłopci kulczyńscy otrzymali na własność około 2660 morgów gruntów rolnych. W 1909 r. sołtysiem był Józef Mielniczuk. Nazwy fizjograficzne występujące w Tabelach: Pastwisko w Uroczysku Bubnów, 180 morgów, Pastwisko w Uroczysku Pikulawka Dalsza, „Uroczysko Banie ili Szczurów Ostrów” (69 prętów) i Pastwisko „przy Starom Siole...” (15 morgów). Natomiast nazwy fizjograficzne według „Urzędowych nazw

miejsowości” to: Bagna Graniarskie, Błoto, Budnów (Bubnów?), Hański Las, Krowie Bagno, Lidyń, Jezioro Lubowieskie⁵⁰.

Statystyka Kulczyna według „Skorowidza miejscowości” (1921-24) i „Księgi Adresowej...” (1929) prezentuje się następująco: w 1921 r. istniało 55 domów, zamieszkałych przez 362 mieszkańców, w tym 222 osoby deklarowały się jako prawosławni (Ukraińcy, Rusini), 125 osób jako rzymskokatolicy (Polacy) i 8 osób jako Żydzi. W 1929 r. sklepy spożywcze prowadził Sz. Blum, B. Ejber, J. Józefczuk i Sz. Lajman. Rzeźnikiem był A. Rychter, olejarnię prowadził F. Dyl, kuźnię H. Bucholc, a stolarzem był M. Paszko. Wiatrak posiadał W. Rychter⁵¹.

W Archiwum Państwowym w Lublinie przechowywany jest „Projekt 2 klasowej szkoły powszechnej we wsi Kulczyn gminy Hańsk, pow. włodawskiego”. Obiekt miał powstać w miejscu obecnej szkoły. Działka graniczyła z gruntami rolnymi B. Dalmaczyńskiego, Piotra Denisiuka i gruntami gromadzkimi. Drewniany, parterowy budynek założony był na planie litery L. Miał posiadać dwie sale lekcyjne mieszkanie kierownika szkoły⁵². Projekt niestety nie został zrealizowany. Obecna murowana i parterowa szkoła, zbudowana została w latach 60. XX w. Po II wojnie światowej ludność ukraińską przesiedlono do ZSRR i na Ziemię Odzyskane. Część gospodarstw przejęli Polacy przesiedleni z Kresów.

KULCZYN KOLONIA

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Kulczyn Kolonia liczy (stan z 01.01.2007 r.) 43 gospodarstwa indywidualne, 3 bloki mieszkalne, 21 mieszkań w zespole popegerowskim. Sołtys jest Jerzy Dybek. Według „Słownika geograficznego...” „*Kulczyn, wieś i Kolonia...Obszar dworski mający 1578 morgów został rozkolonizowany między Niemców osadników...*”⁵³. Prof. Wiesław Śladkowski ustalił na podstawie badań archiwalnych, że Kolonię Kulczyn założyli osadnicy niemieccy już w 1872 r.⁵⁴. W Kulczynie miał miejsce – na tle realizacji warunków kupna-sprzedaży – poważny incydent prawny. Osadnicy niemieccy przekazali właścicielowi umowną sumę, ale nowy właściciel dóbr żądał dopłaty w wysokości 2000 rubli. Okazało się, że wśród kolonistów znajdowali się weterani wojny prusko-francuskiej (1871 r.). I w tej sprawie miał podobno interweniować u cara Aleksandra II Romanowa, cesarz niemiecki Wilhelm I. Osadnicy z Kolonii Kulczyn wyróżniali się gospodarnością i zamożnością. W 1872 r. zorganizowali ewangelicki kantorat (sala modlitw, czasem również klasa szkolna), w 1911 r. wybudowali kaplicę⁵⁵. W 1921 r., trzy lata po wojnie, w Kolonii znajdowało się 35(?) domów. Mieszkało 300 osób, 38 Polaków i 262 ewangelików. Najbardziej popularne nazwiska niemieckich kolonistów kulczyńskich to: Zygmunt Werman, August Fencke, Henryk Getzke, Eleonora Pelcer, Johan Fritz Telker .

W archiwalnym zespole Wydziału Komunikacyjno-Budowlanego Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego 1919-1939 przechowywane są dwa budowlane projekty ewangelickiego domu modlitwy w Kolonii Kulczyn. Pierwszy, opracowany w 1925 r. przez inż. budowlanego Jakuba Kowalewskiego z Włodawy („Projekt Domu Zebrań czyli Dom Modlitwy Kolonii ewangelickiej w Kulczynie”) nie uzyskał akceptacji Komisji Budowlanej Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych w Lublinie⁵⁶. Drugi projekt opracował w 1926 roku L. Roszak⁵⁷ (w następnym roku opracował projekt rozbudowy młyna Abrama Zichera w Dubecznie). Niemieccy koloniści wyjechali z Kulczyna w 1940 r. Drewniany kościół został po wojnie rozebrany. W latach trzydziestych XX w. kulczyńskie grunty dworskie nadal parcelowano. Adam Smolarczyk kupił ponad 15 ha gruntu, Bronisław Kister kupił gospodarstwo o takim samym areale, a Józef Głęb z Rudki Łowieckiej kupił gospodarstwo o powierzchni 9 ha⁵⁸. Hipoteka Kulczyna (Litera A-L) liczy 12 jednostek (Księgi Hipoteczne od

numeru 188 do 199). Obejmuje 12 jednostek przestrzenno-własnościowych (np. Kulczyn Aleksandrówka, Kulczyn Walerianowo). Dobra w ostatnim okresie należały do Boretlich.

WOJCIECHÓW

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Wojciechów liczy (stan z 01.01.2007r.) 10 gospodarstw indywidualnych, co czyni z niej najmniejszą wieś w gminie. Funkcję sołtysa pełni Sławomir Sawicki. Wieś dzieli się na Bartoszychę i Tylne Pole. Pierwsi koloniści osiedlili się w Wojciechowie w 1857 r. W 1864 r. zorganizowano ewangelicki kantorat, a w 1870 r. wybudowano kaplicę ewangelicką, którą rozbudowano w 1876 r. Nową kaplicę wybudowano w 1903 r.⁵⁹. Według opisu ze „Słownika geograficznego..” Wojciechów składał się z 31 domów, 23 osad i zamieszkały był przez 188 mieszkańców. Obejmował obszar szacowany na 465 morgi i wchodził w skład dóbr Kulczyn⁶⁰. Według Tabeli Likwidacyjnej grunty siedzibne i grunty rolne podzielono na 23 jednostki. Pod numerem 24 umieszczony został plac szkolny. Cmentarz grzebalny posiadał powierzchnię 673 sążni geometrycznych. Wieś uposażono gruntami w wysokości 244 dziesięcin i 681 sążni geometrycznych. Tabele Likwidacyjne i niezachowane plany poukazowe opracowali geodeci Szymon Kornacewicz i Antoni Czupryński⁶¹.

„Selenija Wojciechów... Lublinskoj guberni... Włodawskiego okruga, w gminie Gańsk i w wchodiwszago w sostaw głównego imienija Kulczin, pomieszczycy Ksawery Kroczińskiej...

	1880 r.	1908 r.
1. Nejman Karol	27,10	7
2. Zysmund (Zygmund) Fryderyk	24,10	17
3. Dydycz Grigorij	24,10	18
4. Miszczuk Iwan	24,10	13
5. Łopun (Łopung) Iwan	24,10	13
6. Ras Krzysztof (skreślony i wpisany: Ras Stiepan)	24,10	12
7. Bert Fryderyk	24,10	11
8. Kudlik Ferdynand	24,10	12
9. Butler August	24,10	15
10. Nec Krzysztof	24,10	16
11. Junge Iwan	24,10	8
12. Jabuś Iwan	20,10	8
13. Jabuś August	20,10	9
14. Dobersztejn Jan	20,10	8
15. Jange Karol	20,10	7
16. Wandrat Krzysztof	20,10	7
17. Jajsler Fryderyk	20,10	7
18. Lange Iwan	20,10	7
19. Debaur Karol	20,10	7
20. Horn (?) Marcin	20,10	8
21. Kriger Iwan	32,10	7
22. Kriger Iwan (sic)	31,10	8
23. Tyzling (?) Krystian	29,10	4
24. Usadba szkoły	1,4	2 ⁶²

W kolumnie pierwszej został umieszczony projekt z 1880 r. (wielkość powierzchni gruntów podano w morgach i prętach), a w kolumnie drugiej z 1908 r. (wielkości podano w dziesięcinach i sążniach geometrycznych).

Nieruchomość ziemiska Bartoszycha (albo Dabrowka) zorganizowana została na gruntach wydzielonych z dóbr ziemskich Kulczyn (identycznie jak wieś Wojciechów). W 1897 r. „Folwark Baroszycha ili Dąbrówka” obejmował powierzchnię 76 dziesięcin 2088

sążni geometrycznych, czyli ok. 150 morgów gruntów rolnych. Po I wojnie światowej częściowo został rozparcelowany. Jeden z działów kupiła rodzina Wieczorkiewiczów⁶³.

W 1921 r. Wojciechów liczył domów 26, ludności 188 osób (Polaków - rzymskokatolików 30, Ukraińców - prawosławnych 1 oraz Niemców - ewangelików 131). Bartoszycha składała się z 3 domów i zamieszkała była przez 24 osoby (Polaków 5, Ukraińców 2 i Niemców 17). Ostatnim właścicielem Bartoszychy (w 1929 r.), był Roman Honory (posiadał majątek o powierzchni 78 ha). Koloniści niemieccy wyjechali z Wojciechowa w 1940 r.⁶⁴.

DUBECZNO

(a. OLGA DUBECZNO, a. DUBIECZNO)

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Dubeczno liczy (stan z 01.01.2007 r.) 143 gospodarstwa indywidualne, 29 bloków mieszkalnych ze 172 mieszkaniami. Sołtysiem jest Tadeusz Kraszewski. Dubeczno dzieli się na integralne części: Argentyna, Budki, Fabryczne, Gliniaki, Krzemienna, Szkolna, Topole i Warszawka. Rdzeń osadniczy Dubeczna stanowiły: osada fabryczna z hutą szkła, wokół której rozwinęło się później osadnictwo o charakterze wiejskim, punkty osadnicze o charakterze kolonijnym, wymienione wyżej jako integralne części wsi oraz nieistniejący folwark. Układ przestrzenny egzemplifikuje cechy wiejskich osad przemysłowych lokowanych w 2 poł. XIX w. i na początku XX w. na surowym korzeniu (przykładowo Ruda Huta, Rejowiec Fabryczny).

W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...” czytamy: „*Dobra Hańsk składają się z folwarku Hańsk... nomenklatur Leć i Dubeczno (wsie niżej wymienione)...*”⁶⁵. „Nomenklatura” to część dóbr dworskich bez punktu osadniczego lub o nierozwiniętym punkcie osadniczym. Niestety w piętnastotomowym „Słowniku” nie występuje Dubeczno w okolicach Hańska (jedynie miejscowości z powiatu brzeskiego i powiatu kobryńskiego). W żadnej z nich w haśle słownikowym nie ma huty szkła. Warto dodać, że w niektórych dokumentach i na mapie z 1909 r. Dubeczno hańskie miało także pisownię „Dubieczno”.

W chełmskim Oddziale Archiwum Państwowego w Lublinie znajduje się duży zespół dokumentów i ksiąg hipotecznych Dubeczna z tytułem „Olga – Dubeczno”. Na kilku dokumentach archiwalnych znajduje się podpis „Olga Szuldberg”. Według Zofii Michałowicz Olga Szuldberg była żoną Józefa (Joska) Szuldburga, właściciela dóbr Dubeczno. Na podstawie dokumentów hipotecznych dóbr „Olga – Dubeczno” można ustalić, że jeszcze w 1894 r. dobra stanowiły współwłasność następujących członków rodziny Jermołowiczów (Jarmołowiczów): Józefa Wolfowicza Jermułowicza, Żanety Wolfowicz(?) Jermułowicz, Jakuba Wolfowicza Jermołowicza, Doroty Wolfowicz Jermułowicz, Stanisława Wolfowicza Jermułowicza, Szymona Wolfowicza Jermułowicza, Pereca Wolfowicza Jermułowicza i Chajki Mordkowicz Kagana. W tymże roku Dyrekcja Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Siedlcach ogłosiła publiczną licytację zadłużonej nieruchomości, która była obciążona kredytem w wysokości 12 000 rubli. Warunki handlowe ustalały, że licytacja rozpocznie się od kwoty 33410 rubli srebrem. Nieruchomość kupił Rafał(?) Szuldberg, przedsiębiorca żydowskiego pochodzenia, od 1883 (1882?) roku właściciel części dóbr Ruda, znanej później jako Ruda Huta. Nieruchomość ziemską „Olga – Dubeczno” przejął następnie syn Rafała (Rafała) Herszkowicza Szuldburga – Józef (Josek). W celu ułatwienia obrotu ziemią dobra podzielono. W 1901 r. z dóbr wydzielono „Kolonie Tablica”, grunta o powierzchni 98 dziesięcin i 1756 sążni, czyli ponad 100 ha (w miernictwie stosowano dziesięcinę większą i skarbową). Wyodrębniono także Kolonie Hutę, Kolonie Glinniki, Kolonie Topole. Kolonie Tablica usytuowaną na osi komunikacyjnej Hańsk – Luta podzielono na 19 działek. Po śmierci Józefa Szuldburga majątek przejmują spadkobiercy prawni – Rozalia, Róża, Jakub i Michał Szuldbergowie, których reprezentowała Rozalia Józefowna Szuldberg po mężu

Mantin(?), zamieszkała w Warszawie przy Pl. Żelazna Brama nr 6. Według kopii notarialnej z 1913 r. wymienieni dziedziczą: folwark Olga – Dubeczno, hutę szkła Dubeczno, Kolonię Topole, Kolonię Łąki, Kolonię Krzemienna, kolonię Budki (Kol. Budki w innych dokumentach nazywana „Kolonią Budy a. Szyła”), folwark Lubowież, folwark Malinówka i kapitały. Akt notarialny sporządzono w kancelarii notariusza Henryka Kokoszko w Warszawie przy ul. Granicznej 8. Na taktycznej mapie austriackiej z około 1909 r. w punkcie osadniczym „Dubieczno” zaznaczono hutę szkła (Glas H.) i folwark (Vw.). Okolica miejscowości była lesista, jeszcze mało wytrzebiona oraz bagnista. Jak wynika z dokumentów hipotecznych wcześniej Józef Szuldberg prowadził transakcje finansowe z Moszkiem Szlubowiczem Monka (zamieszkałym w Warszawie lub w Siedlcach)⁶⁶.

W 1910 r. z gruntów ogólnych wydzielono jednostkę kolonijną o powierzchni 231 dziesięcin i 2223 sążni. Grunt wykupiło 17 gospodarzy, spłacających kredyt do Banku Włociańskiego. W dokumentach hipotecznych znajdują się m.in. następujące nazwiska: Iwan Tarasiuk, Grigorij Tarasiuk, Baranowicz, Saj i Pilipiak. Tutaj gospodarstwa były większe, średnio o powierzchni 13,5 dziesięcin, a w Kolonii Tablica o wielkości 5,1 dziesięciny⁶⁷. W 1922 r. właścicielem posesji w kolonii Dubeczno byli m.in. Nuta Wisznia i Chana Wisznicowa, a w 1930 r. właścicielem posesji nr 22 we wsi Dubeczno był Leopold Fiszer⁶⁸. W okresie 1900-1903 osiedlili się w Dubecznie koloniści niemieccy wyznania ewangelickiego i baptystycznego. W 1905 r. zorganizowano ewangelicki kantoratu, a w 1907 r. erygowano ewangelicki domu modlitwy. W 1911 r. powstała kaplica baptystów⁶⁹. W zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie przechowywany jest projekt rozbudowy młyna Abrama Zichera⁷⁰. W tym samym zespole przechowywany jest projekt budowy gonciarni Jankla Zichera⁷¹.

W 1930 r., w Kolonii Szkolna wybudowano murowany budynek szkoły podstawowej, w którym obecnie mieści się gimnazjum. Statystyka według spisu powszechnego 1921 r. zawiera informację o 158 domach mieszkalnych i 3 prowizorycznych. Liczba ludności wynosiła 1498 osób (rzymskich katolików 672, prawosławnych 10, ewangelików 357 i według podziału etnicznego Polaków 887, Ukraińców (Rusinów) 2, Niemców 206 i Żydów 403)⁷². Według „Księgi adresowej...” z 1929 r. sklepy bławatne prowadzili Sz. Lerjer i P. Roter, a sklepy spożywcze M. Duman, P. Nysenbaum, P. Roter, S. Szafran, Sz. Szajberg, J. Szymczuk, A. Zycher. Handel końciami prowadził B. Barbanel, olejarnię P. Nysenbaum i B. Roter, rzeźnię P. Rendziak i J. Szymczak, a piwiarnię M. Frydman. Ponadto istniał zakład krawiecki (C. Chojna), zakład szewski (G. Wartman), zakład stolarski (A. Hajn) i zakład ślusarski (Władziewicz). Wiatraki posiadali A. Majewski, S. Sankowski, A. Zolich i Pril⁷³.

Chronologia organizacji kolonii obu części wsi (na podstawie dokumentów archiwalnych) prezentuje się następująco: Tablica (1901 r. - 98 dziesięcin i 1756 sążni, wymierzono 10 działów gruntowych), Glinianki (1901 r. - na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego 20 punktów zabudowy), Topole (1901), Huta (1901), Toki (1913), Krzemienna (1913), Budki (1913 - inna nazwa „Szyła”). Nieco później zorganizowane zostały: Argentyna (koniec lat 20.XX w.), Warszawka (przełom lat 20./30. XX w.), Górki (po I wojnie światowej), Świców (po I wojnie światowej) oraz Osada Szkolna (ok. 1930 r.).

Na podstawie dekretu PKWN o reformie rolnej (6.09.1944 r.) decyzją Wojewódzkiego Urzędu Ziemińskiego z dn. 6.10.1946 r. folwark „Olga vel Dubeczno” o powierzchni 651,48 ha, współwłasność Chwołki vel Olgi Szuldberg, Rozalii Szuldberg, Michała Szuldburga, Juliana Szuldburga, Jakuba Szuldburga, przejęty został przez skarb państwa na cele reformy rolnej. Hutę upaństwowiono w 1949 r.⁷⁴. Roman Pryl napisał: „*Po wojnie życie społeczne i gospodarcze rozwijało się dzięki hucie szkła*”⁷⁵. W 1965 r. odbyło się uroczyste otwarcie domu kultury. W 1950 r. z inicjatywy Mieczysława Szelewickiego zorganizowane zostało koło LZS Dubeczno. Zorganizowano sekcję lekkoatletyczną, a później piłkarską. W 1980 r. miało miejsce uroczyste otwarcie stadionu sportowego.

HUTA

W 2 połowie XIX w. do bubnowskich moczarów i trzęsawisk nad Krzemiankę i Włodawkę przyszedł kapitalizm. W zespole gospodarczym hańskiego założenia dworsko-folwarcznego uruchomiono mleczarnię wytwarzającą sery holenderskie, gorzelnię (nową?), terpentyniarnię i młyn, a w nomenklaturze Dubeczno – hutę szkła. W tradycji funkcjonuje wersja, że hutę szkła w Dubecznie założył Józef (Josek) Wolfowicz Jermułowicz. Według Zofii Michałowicz, która opiera się na dokumencie firmowym z 1934 r.⁷⁶, huta powstała w 1872 r. Jednak Jermułowiczowie (Jarmołowiczowie) dobra hańskie przejęli przy końcu lat 70., zatem inwestycja mogła być zasługą Ludwika Okęckiego. W przypadku Jermułowiczów w rachubę wchodzi ojciec Józef – Wolf. Nie wyjaśnia to niestety, dlaczego w haśle „Hańsk”, w którym, w części gospodarczo-przemysłowej (folwarku) wymienione są technologicznie nowoczesne zakłady przemysłowe (gorzelnia, mleczarnia, fabryka terpentyny), huta szkła w Dubecznie nie jest wymieniona⁷⁷. Tym bardziej, że znajduje się informacja o kopalni torfu, który mógł być nośnikiem energii w hucie. Odpowiedniej informacji nie ma także w haśle „Powiat Włodawski”, w którym w 1878 r. znajdowało się 65 zakładów przemysłowych (gorzelnie, smolarnie, farbiarnia, garbarnie, inne)⁷⁸. Problemem jest także kwestia, dlaczego Kolonia Huta została rozmierzona w 1901 r., po blisko trzydziestu latach od daty uruchomienia zakładu⁷⁹. Dla porównania warto dodać, że w haśle „Ruda Huta” („Huta Rudzieńska”), gdzie znajdowała się huta szkła Szuldburga, podane są szczegóły technologiczne, takie jak wielkość produkcji i liczba pracowników⁸⁰.

W Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole „Urząd Wojewódzki Lubelski 1919-1939 - Wydział Komunikacyjno-Budowlany”, przechowywane są m.in. dokumenty dotyczące prac inwestycyjnych w hucie, w latach między wojnami światowymi, między innymi projekty budowlane murowanego magazynu z 1922 r. oraz szlifierni szkła z 1924 i 1926 r. W imieniu właścicieli Huty Szkła Dubeczno, sukcesorów Józefa Szuldburga, występowała z korespondencją do władz budowlanych i starostwa powiatowego we Włodawie Olga Szuldberg. Autorem pierwszego projektu jest Józef Bunwald lub Zunwald⁸¹. Autorem drugiego i trzeciego projektu był Julian Szuldberg, jeden z sukcesorów dóbr w Dubecznie. Pierwszy projekt dotyczy budowy nowego magazynu, drugi i trzeci – dwóch kolejnych przebudów szlifierni szkła. Kierownikiem robót przy przebudowie szlifierni szkła był inż. Kazimierz Flakowicz. Komplety projektów składają się z planów orientacyjnych, planów sytuacyjnych, widoków budynków, rzutów przyziemi, przekrojów. Na planach zwraca uwagę wyjątkowo nieregularna delimitacja zespołu hutniczego na tych późniejszych bardziej regularna, co wskazuje na przeprowadzone prace miernicze (1922-1926). W teczkach projektów znajdują się również urzędowe akta związane z inwestycjami⁸².

Na podstawie planu sytuacyjnego z 1922 r. widnieją także drewniane domy pracowników. Wodę do zespołu huty doprowadzano kanałem. Pozostałe materiały dostarczano kolejką wąskotorową. Lokomobile opalano torfem (obok huty znajdowały się pokłady torfu). W okresie okupacji niemieckiej zakład był przejęty przez niemieckie urzędy administracyjno-policyjne i zarządzany przez treuhandera. Jednym z dyrektorów był Betke⁸³. Po wojnie w latach 1947-1949 zakład dzierżawił Baranowski. Pierwszym dyrektorem po upaństwowieniu w 1949 r. był Adam Warmiński, a następnym Henryk Kosiński. W 1963 r. huta weszła do Zjednoczenia Lubelskich Hut Szkła i przyjęła nazwę Huta Szkła Gospodarczego w Dubecznie. W 1998 r. została sprywatyzowana i należy obecnie do Tadeusza Wrześniaka⁸⁴.

OSOWA

(a. OSSOWA a. OSSOWA WOLA a. WOLA KOSYŃSKA a. WOLA)

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Osowa liczy (stan 01.01.2007 r.) 93 gospodarstwa indywidualne. Sołtys jest Jerzy Polak. Dzieli się na następujące części: Piasek, Podlaskie i Zdżanne. Osowa jest wsią bardzo starą, jej początki sięgają w głęboką otchłań dziejów. Barbara Czopek, językoznawca, pracownik naukowy, na podstawie dokumentu z Akt Grodzkich i Ziemskich (T. XV, nr 4253) ustaliła, że Osowa istniała już w 1483 r. W pracy przywołuje również znaną z Mapy Kwatermistrzowskiej „Ossowę czyli Suchą Leśnicę”, położoną nad Bugiem, niedaleko od dzisiejszej Osowy⁸⁵. W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie przechowywane są rękopiśmienne dokumenty z przeglądów dóbr królewskich (lustracji) w 1565 r. Według lustracji z 1570 r. nazywała się Ossową (wyniki badań ukraińskiego historyka Michała Hruszewskiego) i również Wola Kosyńską. Oto treść zapisu dotyczącego Osowy, która w tym czasie nazywała się „Wolą”:

„[f. 32] *Wolia eiusdem wieś. W której k m i e c i na dworzyszczach osiadłych jest 17, z których 16 dają czynszu dorocznego po fl. 2. Ostatni, iż nowo osiadł, dopiero pocznie płacić czynsz jako i drudzy in a.D. 1566. To uczyni fl. 34/0/0. Ciż ludzie, iż też o b y c z a j e m w o ł o s k i e m⁸⁶ siedzą, przeto dają dwudziestczynę od baranów, owiec, kozłów, jagniąt, kozłat. Albo, jeśli pieniędzmi odkupują, dają za barana, za kozła albo za owcę gr 12, za jagnię, za kozłą gr. 6; za wieprza, od którego też na każdy rok idzie dwudziestczynna, dają gr 48. Tego wszystkiego na rok niniejszy dostało się baranów 12, jagnię 1, wieprzów 2, omnia valoris ut supra, tedy czyni fl. 8/6/0. S u m m a wszystkiego czyni fl. 42/’”⁸⁷.*

Tak więc pierwszymi mieszkańcami Ossowy Woli byli osadnicy, którzy zostali sprowadzeni z Wołoszczyzny. 16 gospodarzy mieszkało w Osowie od dawna, może 10 lat, 1 osiedlił się później i dlatego nie płacił podatku. Wołosi byli ludem pasterskim, podobnym do innych mieszkańców terenów górskich (np. Bieszczady, Tatry). W Osowie – Woli Kossinskiej znajdował się również młyn wodny. Z zapisu wynika, że wieś Osowa została zorganizowana przed 1565 r. i należała do dóbr królewskich (królewszczyzna).

W 1654 r. Osowa była włączona do dzierżawy (tenuty) w Stulnie („*villarum... Macoszyn et Osowa Wola tenutae eiusdem Stulnensis...*”). Z tego też roku pochodzi jedna z kolejnych lustracji dóbr królewskich, w której znajduje się następujący opis:

„[f. 59v] *Wieś Ossowa Wola*

W tej wsi jest włók 18, z których jedne pozarastały, drugie puste. teraz osiadłych 6 ¼

Czynszu z włóki dają per fl. 1 ..... 6/7/9

Owsa z włóki dają per kor. 1, przychodzi kor. 6 ¼ per fl. 1/6 ..... 7/15

Chmielu po kor. 1, przychodzi kor. 6 ¼ per 0/24 ..... 5/0

Wymiaru z każdej włóki dają żyta po kor. 1 ¼ przychodzi żyta kor. 7 ¼ per fl. 2 ..... 15/15

Kapłonów z włóki per 2, przychodzi kapłonów 12 ½ per 0/6 ..... 2/15

Kur prostych z włóki per 2, przychodzi kur 12 ½ per 0/3 ..... 1/7/9

Jajec z włóki per 20, przychodzi jajec kop 2/5, kopa per 0/10 ..... 0/21

Za jałowicę dają ze wszystkiej wsi 7/0

Mielnicy dają czynszu 6/0

[f. 60] Za miód danny rączek 8 per fl. 4 ..... 32/0

Robią z półwłóczka po 3 dni w tydzień częścią sprzężajem, częścią piechotą. Wybraństwo, jest w tej wsi, które trzyma Hryc, Romanów syn, siedzi na włóce wolnej, od wszelkich robót, podatków i powinności wolen, służbę tylko wojenną pieszo odprawować powinien. Summa prowentu z tej wsi facit fl. 83/21.”⁸⁸.

Z zapisu wynika, że uposażenie gruntowe wsi wynosiło włók. Grunty użytkowane przez chłopów obejmowały 6 ¼ włóki, a włóki „puste” 11 ¾. Fundusze gruntowe chłopów wynosiły 1 włóka. Opis podaje również mniejszą liczbę gospodarstw niż w 1565 r. Ponadto nadal istniał młyn (mielnicy), a chłopci posiadali barcie (miód danny). „*Hryc, syn Romana*” był żołnierzem pułku wybranieckiego Jego Królewskiej Mości. Dla przykładu można podać, że żołnierzami piechoty wybranieckiej w Kosyniu byli „*...Iwan, Waśko i Hryc Sewelukowie* (którzy) ... *służbę tylko wojenną pieszo odprawować powinni*”. Dzierżawcą tenuty stulneńskiej (do tenuty należała Osowa) był w tym czasie Mariusz Stanisław Jaskólski,

strażnik wojska koronnego. W 1715 r. z powodu niepłacenia podatków zajęto w Osowie sekwestrem bydło (prawdopodobnie zaległości dzierżawcy lub zaległości chłopskie)⁸⁹.

W okresie zaborów, według informacji ze „Słownika geograficznego...”: „*Ossowa, wieś, pow. włodawski, gm. Sobibór, parafia rzymskokatolicka Uhrusku, obrządku wschodniego Kossyń. Posiada szkołę początkową ogólną, 91 domów, 651 mieszkańców, 3509 morgów. W 1827 r. było tu 60 domów, 413 mieszkańców.*”⁹⁰. Z zapisu wynika, że przez dwa stulecia wieś się rozrosła. W czasie prac dokumentacyjnych i mierniczych nad uwłaszczeniem i oczynszowaniem chłopów plany geodezyjne i Tabele Likwidacyjne przygotował Szymon Kornacewicz, etatowy geometra Siedleckiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich⁹¹. W APL, w zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej znajduje się plan:

„... *selenija Osowa, gminy Sobibor, włodawskiego ujezda (sygn. 838, sygn. stara 1697). Tabele Likwidacyjne opracowano w niespotykany gdzie indziej sposób. Listę gospodarzy podzielono na dwie części. Osowa nie miała folwarku. Część gospodarzy otrzymała ziemię z folwarku macoszyńskiego („... iz macoszyńskiej daczy...”), inni z dóbr Hańskich?, z Luty?, z Kosynia?*

Wykaz uwłaszczonych rodzin chłopskich, 1910 r. „Mieżowyj rejestr ziemi z lesom wydzielennych iz Macoszyńskiej daczy w sobstwiennost krestijan selenija Ossowa...

1. *Starynskij Jankiel Żuk Paraskewyja*
2. *Seluk Wasilij Jasiuk Józef*
3. *Slepan Jakub*
4. *Saj Maksym*
5. *Pastuszek Iwan*
6. *Protas Iwan*
7. *Rolniczka Szendla*
8. *Żuk Aleksiej*
9. *Ignatiuk Danił*
10. *Zeń Daniła (Ziń?)Saj Stefan*
11. *Saj Grigorij Saj Maksim*
12. *Tylczek Wasilij*
13. *Ochremczuk Danił*
14. *Protas Grigorij*
15. *Żuk Iwan*
16. *Protas Anton Protas Prokop*
17. *Gerda Toma Gerda Sidor*
18. *Saj Józef Jasiuk Nikołaj*
19. *Jasiuk Pieter*
20. *Saj Kuźma*
21. *Matejuk Łuka Matejuk Kuźma*
22. *Żuk Andrej Panasiuk Semen*
23. *Saj Nikołaj Saj Jakub Saj Piotr*
24. *Puszek Grigorij Puszek Tatjana*
25. *Laszuk Ilja Laszuk Grigorij*
26. *Striczun Semen Striczun Fiedor*
27. *Ziń Filip Ziń Józef*
28. *Ziń Nikołaj Ziń Paraskowja*
29. *Kilczek Semen*
30. *Matejuk Grigorij*
31. *Sajczuk Paweł*
32. *Stelmaszczyk Józef Stelmaszczyk Stefan Stelmaszczyk Iwan*
33. *Baranowicz Fedor (Goranowicz?) Dać Łuka*
34. *Dać Jakub Dać Nikołaj*
35. *Bondaruk Prokop*
36. *Kisiel Stefan Matejuk Paraskewyja*
37. *Greś Toma Protas Jaśko*
38. *Dać Dymitrij Dać Paweł*
39. *Matejuk Gric Matejuk Marina*
40. *Ostapiuk Denis*
41. *Puszek Klim Puszek Józef*

42. *Kisiel Dimitrij Melan Wasilij*
43. *Filipczuk Ignatij*
44. *Zeń Stefan Zeń Katerina*
45. *Zeń Wasilij*
46. *Saj Roman*
47. *Saj Michail Mieszczuk Semen*
48. *Gerda Grigorij Ostapiuk Grigorij Tarasiuczka Marina*
49. *Stelmaszczyk Józef*
50. *Ostapiuk Nikolaj*
51. *Popicz Iljana Popicz Wasilij Gierasimiuk Andrzej*
52. *Kuźmicz Michail*
53. *Ostapiuk Nikolaj Ostapiuk Iwan*
54. *Waszczuk Ignatij*
55. *Ostapiuk Marko*
56. *Matejuk Jakub Stelmaszczuk Daniło*
57. *Stelmaszczuk Ilko*
58. *Ostapiuk Andrej*
59. *Puszek Ilja Puszek Wasilij Puszek Maksim Puszek Stiepan*
60. *Usadba Kowalskaja*
61. *Obszczestwiennoje pastbiszcze*⁹²

Wskutek realizacji ustawy uwłaszczeniowej rozmierzono w Osowie 59 działek siedzibno-gruntowych chłopskich, plac pod kuźnię wiejską i pastwisko gromadzkie. Niektóre rodziny wielopokoleniowe uwłaszczono tylko jednym działem. W dokumentach archiwalnych znajduje się pismo Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Lublinie z dn. 30 grudnia 1933 r., z decyzją, że posiadacze osad 28-35 i 42-56 włącznie otrzymują ponad 2 hektarowe działki leśne, według planu opracowanego w 1925 r. przez geometrę Mariana Baryłkę⁹³. Natomiast w Hipotece Osowy (Osowa A1 oraz Osowa 2) przechowywane są dokumenty z 1922 r., z których wynika, że na gruntach kupionych od Józefa Polikowskiego, właściciela folwarku Irkuck (?), następujący mieszkańcy Osowy zorganizowali „Spółkę w Osowie nr 2”: 1. Roman Strigun, 2. Stefan Wulmicz, 3. Roman Matejuk, 4. Roman Stelmaszuk, 5. Michał Wotnyj (?), 6. Makary Zin i 7. Roman Zin (?). Niekompletne dokumenty dosyć niejasno wskazują, że początki tej spółki sięgają 1903 r. Obszar gruntowy spółki był niewielki – 18 dziesięcin 340 sążni. Prawdopodobnie była to jednostka gospodarcza o charakterze rolniczym, może leśno-rolniczym⁹⁴.

W 1938 r. miejscowe społeczeństwo rozpoczęło prace organizacyjne przy rozbudowie szkoły powszechnej. W Archiwum Państwowym w Lublinie przechowywany jest „Projekt rozbudowy szkoły powszechnej w Ossowej gminy Sobibór, powiatu włodawskiego.” Autorem projektu był Z (Maśniewski (Waśniewski?). Ten sam projektant opracował dokumentację nowej szkoły w Kulczynie⁹⁵. Projekt został zatwierdzony przez budowniczego powiatowego. Do części istniejącej (korpus obecnej szkoły, prawdopodobnie z początków XX w.) projekt przewidywał dobudowę drewnianej, wielkokubaturowej części klasowo-mieszkalnej (mieszkanie dyrektora). Projekt, analogicznie jak w Kulczynie nie został zrealizowany. W szkole działał teatrzyk dziecięcy. Na początku lat dwudziestych XX w. Marcinkowska, nauczycielka miejscowej szkoły zorganizowała teatrzyk dziecięcy. Dnia 24 sierpnia 1924 r. wystawiono dwie sztuki „Kachna” i „Błązek Opętany”. W rolach wystąpiły Helena Krychowska, Józef Suchoń, Janina Pomulska, Stefan Pomulski, Tadeusz Zalewski, Kazimierz Nuciński, Helena Newryłówna, Walenty Rida i Helena Pastuszkówna⁹⁶.

Statystyka wsi na podstawie spisu powszechnego z 1921 r. (obszar Gminy Uhrusk) szacuje liczbę domów na 76, a liczbę mieszkańców na 420 osób (w tym Polaków 57, Ukraińców (Rusinów) 336, Żydów 32, rzymskokatolików 51 i prawosławnych 337). Ludnymi punktami osadniczymi były kolonie Piaski i Podlaski. W Podlaskach znajdowało się 25 domów, mieszkało 138 osób (w tym 117 prawosławnych). Za wsią znajdowała się gajówka⁹⁷.

MACOSZYN MAŁY

(a. MACOSZYN a. MACZOCHIN a. MACZOSIN)

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Macoszyn Mały liczy (stan z 01.01.07) 43 indywidualne gospodarstwa rolne. Stanowi odrębne sołectwo (sołtysem jest Henryk Szymczak). Dzieli się na części: Kłębiki i Zedulka. Macoszyn jest wsią bardzo starą i posiada pięćsetletnią blisko metrykę. Założony został na ziemiach należących do króla przez starostę chełmskiego przed 1564 r. Według lustracji dóbr królewskich w Macoszynie z 1564 r. „[f. 31] *Maczoschin wieś Nowo posadzona, w której kmieci osiadłych jest 24, którzy za czynsz i robotę odkupując dają w rok po gr^a 60, to wszystko uczyni ... fl. 48/0/0. Nadto dwa kmiecia nowo osiedli poczną czynsz dawać suprascripto corespondentem in a.D. 1566, to uczyni ... fl. 4/0/0. S u m m a wszystkiego fl. 52*”⁹⁸. Z tekstu wynika, że wieś jest nowa, osadzona „na surowym korzeniu”. Rodzin kmiecych (chłopskich) jest 24 oraz 2 osiadłe niedawno. Od użytkowanych gruntów chłopci płacili rocznie 52 floreny podatku. U Aleksandra Jabłonowskiego znajduje zapis, który mówi, że Macoszyn w 1564 r. uposażono 11¹/₂ łanami gruntu („*Maczosin, man. 11¹/₂*”). Przyjmując, że były to łany małe, chłopów osadzono na mniej niż półłanach (ok. 7 ha, jeżeli łany duże to 14 ha). W lustracji, w drugim wierszu przy „gr” znajduje się literka „a”. Wydawcy wyjaśniają, że w rękopisie taksa „60 gr” została skreślona i poprawiono na 80 groszy. Ale kwota 48 fl. jest wyliczona od stawki niższej. Chłopi nie odrabiali pańszczyzny, a jej wartość wliczono w podatku („...robotę odkupując ...”). Po stu latach (1564-1665), po wyniszczających kraj wojnach i epidemiach z połowy XVII w., uposażenie gruntowe wsi wzrosło do 28¹/₂ włók, a liczba rodzin chłopskich spadła do 6⁹⁹.

W 1665 r. Macoszyn nadal należał do starostwa chełmskiego i był w dzierżawie stulneńskiej. Dzierżawcą był Mariusz Stanisław Jaskólski („...*villarum...Macoszyn et Osowa Wola tenuta eiusdem Stulnensis cum praediis, subditis...*”). Lustracja dóbr królewskich w Macoszynie, z 1665 (1664 ?) r. zawiera zapis:

„*Wieś Macoszyn*

[f. 59] W tej wsi jest włók 28¹/₂, z których jedne pozarastałe, drugie puste, a osiadłych 6.

Czynszu z włóki dają per fl. 1 .....6/0

Owsa z włóki dają per kor. 1, przychodzi kor. 6 per fl. 1/6 .....7/6

Chmielu po kor. 1, przychodzi kor. 6 per 0/24 .....4/24

Wymiaru z każdej włóki dają żyta po kor. 11¹/₄, przychodzi żyta kor.

7¹/₂ per fl. 2 .....15/0

Kapłonów z włóki per 2, przychodzi kapłonów 12 per 0/6 .....2/12

Kur prostych z włóki per 2, przychodzi kur 12 per 0/3 .....1/6

Jajec z włóki per 20, przychodzi jajec kop 2 per 0/10 .....0/20

Za jałowicę dają ze wszytkiej wsi 7/0

Miodu danego rączkę per fl. 4 .....4/0

Łukasz mielnik, czynszu daje 2/0³

Robią z półwłóczka po 3 dni w tydzień częścią sprzężajem, częścią piechotą.

S u m m a p r o w e n t u z t e j w s i f a c i t 50/8”¹⁰⁰

Wieś przed lustracją została zniszczona i wyludniona (mogła liczyć ok 40 osób - w 1564 r. około 160 osób). Chłopi użytkowali działki jednowłókowe (15 lub 30 ha). W tygodniu przez trzy dni musieli pracować w folwarku pańskim bez wynagrodzenia (pańszczyzna). Pańszczyznę liczono nie od włóki, ale od półwłóczka. Ponadto chłopci trzymali barcie, uprawiali chmiel, wojsko nieprzyjacielskie nie zniszczyło młyna, którego użytkownikiem był Łukasz (może odbudował?). Przykładowo przeliczenia daniny zbożowej (owsa) na gotówkę mogły prezentować się następująco: 6 rodzin chłopskich x 1 korzec = 6 korców x 1 fl. 6 gr (cena 1 korca) = 6 florenów 36 groszy = 7 fl. 6 groszy

W Macoszynie znajdował się folwark królewski (bezpośrednio starosty, albo tenutariusza). We wspomnianej lustracji znajdują się następujące informacje:

„Folwark w Macoszynie. Miara chełmska.

[f. 63]	Crescentia	Omlot	Wysiew	Victus	Resta	Taxa	[Summa]
	Kop						
Żyta ozimego	300	150	15	10	125	2	250/0
Żyta jarego	18	9	1 ³ / ₄	1 ¹ / ₄	6	2	6/0
Jęczmienia	40	20	4	2	14	2	28/0
Owsa	30	15	3	5	7	1/6	8/12
Tatarki	80	40	8	2	30	1/20	50/0
Grochu	6	3	1/2	1/2	2	3	6/0
Siana stogów	5	0	0	1	4	6	24/0

Summa prowentu z tego folwarku facit fl. 372/12.”¹⁰¹

Plony były niskie. Przy założeniu, że w roku poprzedzającym wysiano taką samą ilość zboża jak planowana, to z jednego ziarna żyta ozimego i jęczmienia zbierano 10 ziaren (obecnie 20/30). Tatarka to roślina podobna do gryki (gryka też tutaj była uprawiana). Ziemiaki do Polski sprowadzono z Ameryki Płd. w XVIII w., a masową uprawę zapoczątkowano w następnym stuleciu. Podstawowe jądło chłopskie w tym okresie to kasze i groch. Przykładowo można podać roczną gospodarkę zbożem (żyto ozime). Przy zbiorze 150 korców, na wysiew przeznaczono 15 korców, na spożycie 10, pozostało 125 sprzedawano (cena 1 korca 2 floreny 60 gr, co dawało 250 florenów przy cenie owsa 1 fl. 6 gr).

W Księgach Grodzkich Chełmskich znajduje się datowany na 1764 r. „*Regestr rzeczy należących do Łukasza Szklińskiego podstolego lidzkiego, zabranych w Macoszynie przez Sebastiana Wyżycznego ...*”. Regestr (rejestr, spis) liczy cztery karty i zawiera spis sprzętów, odzieży (futra, suknie), sreber domowych, klejnotów i koni. W Macoszynie zatem istniał przy folwarku dwór dzierżawcy¹⁰².

W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...” znajdują się dwa hasła poświęcone Macoszynie. Jedno powtarza treść lustracji 1564 r. Drugie ma następujące brzmienie: „*Macoszyn Wielki i M. Mały, wsie, pow. włodawski, gm. Bytyń, par. Uhrusk. M. Wielki ma 38 domów, 362 mieszkańców, 1635 morgów. Macoszyn Mały ma 59 domów, 395 mieszkańców, 8988 morgów obszaru. W 1827 r. M. Wielki, wieś rządowa, 42 domy, 235 mieszkańców. Macoszyn Mały, wieś rządowa, 32 domy, 200 mieszkańców*”¹⁰³.

W dostępnych skorowidzach miejscowości po raz pierwszy odrębnie traktuje Macoszyn Mały i Macoszyn Wielki (albo duży) „Tabela Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego ...”, wydana w Warszawie w 1827 r. Przewodnik po Królestwie Polskim J. M. Bazewicza z 1901 r. zawiera zapis o wsi, szkole i młynie (na obszarze Gminy Sobibór)¹⁰⁴. Podany w „Słowniku geograficznym...” fundusz gruntowy w wysokości 8988 morgów obejmował grunty folwarczne i chłopskie. Macoszyńskimi gruntami folwarcznymi uwłaszczono chłopów w Osowie. W trakcie realizacji ustawy uwłaszczeniowej urzędy geodezyjne przygotowały dla Macoszyna Małego plany uwłaszczeniowe i Tabele Likwidacyjne. W Archiwum Państwowym w Lublinie w zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej przechowywane są dwa plany „...sielenija Macoszyn Mały chołmskiej guberni, włodawskiego ujezda, gminy Sobibór.”. Pierwszy jest prawdopodobnie kopią planu z 1911 r. w skali 1: 4200 i zawiera jedynie drogi i lasy. Drugi opracowany przez prywatnego geometrę F. Gołębiowskiego pochodzi z 1914 r. i posiada skalę 1: 4200 (zawiera lasy, drogi, grunty rolne i działki chłopskie)¹⁰⁵. W Archiwum Państwowym w Lublinie znajdują się także Tabele Likwidacyjne Macoszyna Małego opracowane w 1914 r.:

„*Mieżewoj rejestr ... krestjan selienija Macoszyn Mały, chołmskiej guberni Włodawskiego ujezda, gminy Sobibor*

1. Zazulka Józef
2. Dolinskij Dawid
3. Stryczuk Aleksiej
4. Stypanowskij Mikołaj Stypanowskij Paweł
5. Gryciuk Iwan

6. Zeń Andrzej
7. Jaseńczuk Agafia
8. Cholchuń Kondrat Cholchuń Iwan
9. Panasiuk Tymofiej Panasiuk Danila
10. Nawoźniak Stefan (Nowoźniak?) Żuk Ewa
11. Krawczuk Maryna
12. Saj Iwan
13. Stryczun Ignatij Stryczun Łuka Stryczun Stefan Stryczun Afanasij
14. Stryczun Kuźma
15. Muzyka Ilja Muzyka Sylwestr
16. Kuźmicz Filip Kuźmicz Jozafat Kuźmicz Iwan
17. Milaniuk Maksym Stryczun Grigorij
18. Saj Grigorij
19. Szewc Ignatij
20. Kowalczuk Maksym
21. Nawoźniak Dimitrij
22. Panasiuk Łuka (Panasiuk?) Panasiuk Ignatij
23. Stryczun Ilja Stryczun Maryna I Stryczun Maryna II Stryczun Aryna
24. Gabrylewicz Józef
25. Szulak Danila¹⁰⁶

W procesie uwłaszczenia wydzielono 25 placów siedliskowych i jednostek gruntowych. Rodziny wielopokoleniowe przypisywano do jednej jednostki siedzibnej i gruntowej.

Według danych ze spisu powszechnego z 1921 r. Macoszyn Mały składał się z 28 (+1) domów, zamieszkałych przez 207 osób (24 rzymskich katolików, 176 prawosławnych i 6 Żydów). Natomiast w Kolonii Macoszyn znajdowało się 5 domów zamieszkałych przez 31 osób (10 katolików i 21 prawosławnych). Zarówno katolicy, jak i prawosławni zadeklarowali narodowość polską. W latach międzywojennych sklep bławatny w Macoszynie prowadził Szłoma Rachman, a sklep spożywczy A. Gwiazda¹⁰⁷.

ŻDŻARKA

(a. ZDŻARKA a. ŻDŻARKI)

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Żdżarka liczy (stan z 01.01.2007 r.) 25 gospodarstw indywidualnych. Stanowi odrębne sołectwo (sołtys Jan Piskała), Do wsi należy przysiółek Glinianki. Miejscowość posiada dosyć odległą przeszłość. Była własnością Hańskich herbu Korczak, a później podzielona została na część hańską i włodawską („*Hańscy h. Korczak z Hańska w ziemi chełmskiej. Bohdan i Iwan Hańscy, 1462 roku dziedzice Hańska, Żdżarek i Kulczyna ...*”)¹⁰⁸. Hubert Łaszkiwicz ustalił na podstawie badań archiwalnych, że wieś Żdżarka w drugiej połowie XVII w. była aż 30 razy sprzedawana, dzielona, odkupywana i zastawiana¹⁰⁹. W 1795 (1785?) r. „... kosztem gromady żdżarskiej ...” wybudowano greckokatolicką, drewnianą kaplicę pw. św. Onufrego, filię parafii hańskiej pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego. Remontowana w 1884 r., zniszczona po 1920 r. Tabela Miast, Wsi i Osad Królestwa Polskiego podaje, że w 1827 r. Żdżarka liczyła 29 domów i 237 mieszkańców. Syntetyczny opis wsi według „Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...” brzmi: „*Żdżarka, albo Żdżarki, wieś nad jeziorem, pow. włodawski, gm. Hańsk, parafia rytu łacińskiego Sawin, rytu greckiego Hańsk, ma 41 domów, 260 mieszkańców, 25 osad, 2122 morgów, szkołę początkową. Wchodziła w skład dóbr Hańsk ... Na obszarze wsi jezioro zwane Żdżareckie. W roku 1827 było 29 domów, 237 mieszkańców.*”¹¹⁰.

W związku z realizacją ustawy uwłaszczeniowej państwowe służby geodezyjne opracowały dla Żdżarki Tabele Likwidacyjne i plany uwłaszczeniowe. W Archiwum Państwowym w Lublinie w zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej znajdują

się dwa plany geodezyjne „...selenija Żdzarka...”, prezentujące część włodawską i część hańską miejscowości. Część Hańska wykonana została w oparciu o plan opracowany przez geometrę Antoniego Czupryńskiego w 1902 r. w skali 1: 4200 i 1: 2100. Plan prezentuje drogi, ciek, mosty, grunty rolne, granice pól, zabudowę (sekcja IV) i cmentarz grzebalny. Drugi plan (kopia) składa się z dwóch sekcji. Pierwsza opracowana została przez geodezyjnego technika Gorodeckiego(?) w 1907 r., w oparciu o plan oryginalny opracowany w 1899 r. przez geometrę Szymona Kornacewicza. Posiada skalę 1: 4200, format ok. 100 x 70 cm i prezentuje drogi, grunty rolne, podział gruntów; bez zabudowy. Druga sekcja opracowana została przez Szymona Kornacewicza(?) w 1875 r. i posiada format ok. 55 x 55 cm i podobną do pierwszej sekcji treść.

W zespole Tabel Likwidacyjnych przechowywane są projekty uwłaszczeń rodzin chłopskich w Żdzarce.

„Likwidacionnaja Tabel ...Selenija Zdzarki (czast ganskaja) ...

	1866 r. (?)	1902 r. (?)
1. Kuc Chwedko	45,114	6,2167
2. Puško Daniło		6,2167
3. Czernoj Gric	44,00	13,1934
4. Siomak Jakow	44,00	13,1934
5. Jędruszczuk Daniel (?)	44,24	13,1934
6. Girsza Michaił	44,00	13,1934
7. Siomak Fedor	44,00	13,1934
8. Siomak Martin	44,00	13,1934
9. Siomak Dmitrij	44,20	6,2167
10. Gołod Iwan		6,2167
11. Klimiuk Nikołaj	44,00	13,1933
12. Gołod Michaił	44,10	13,1933
13. Girsza Łuka	44,217	13,1933
14. Romaszczuk Michaił	45,00	6,2167
15. Dworaczuk Semen		6,2167
16. Semeniuk Adam	44,00	13,1933
17. Klimiuk Ignat	44,00	13,1933
18. Siomak Kondrat	44,00	13,1933
19. Siomak Michaił	45,00	13,1933
20. Siomak Gric	45,00	13,1933
21. Mirończuk Gric	45,00	6,2167
22. Mirończuk Łuka		6,2167
23. Grzesiuk Andrej	44,00	13,1933
24. Czerniak Iwan	45,00	13,1933
25. Pawłowski Anton	0,221	8,390
26. Usadba kuznieca	0,150	-----
Grunty ogółem		
1866 (68 ?)	1629,42	
1902 (?)	302,1035 ¹¹¹ .	

Według tabeli z 1902(?) r. każde gospodarstwo domowe otrzymało odrębną działkę gruntową. Tabelę opracował Antoni Czupryński. Niestety niejasny jest rodzaj dziesięcin stosowany przez autorów Tabel¹¹². Z Tabel i planów uwłaszczeniowych wynika, że w części hańskiej Żdzarki uwłaszczono 25 rodzin chłopskich. Wydzielono 16 jednostek gruntowych o powierzchni ponad 13 dziesięcin i 8 jednostek gruntowych o powierzchni ponad 6 dziesięcin. Strażnik leśny otrzymał fundusz gruntowy o powierzchni ponad 8 dziesięcin. W Żdzarce, w tych latach funkcjonowała kuźnia, dla potrzeb której wymierzono odrębny plac „kuznieckoju usadbu”. Istniała również karczma. W miejscowości mieszkał także strażnik leśny („lesnyj storoz”) Antoni Pawłowski, syn Feliksa (działka nr 25). Z analizy planu wynika, że ustawieniem frontowym wyróżnia się dom Michała Siomaka (nr 19), kubaturowo największy we wsi i zaopatrzony we frontowy ganek. Gołod Michał był posiadaczem dwóch działek budowlanych i dwóch nie małych zagrod! W jednej mieszkał z żoną, w drugiej

prawdopodobnie dorosłe dzieci. Ten przykład wyjaśnia, dlaczego w statystykach wiejskich jest czasem więcej domów niż działów budowlano-gruntowych. Zdarzało się także, i to dosyć często, że na jednym siedlisku budowano dwa domy dla dwóch pokoleń.

„Likwidacyjna Tabela Selenija Zdzarki (czast włodawszaja) ...

	1866 r.	1873 r.	1899 r.
1. Chołod (Hołod ?) Luka	108,65	111,144	55,2128
2. Chołod Adam	108,65	111,144	57,1502
3. Chołod Gawriło	108,65	108,62	56,1022
4. Chołod Michail	108,65	116,20	57,391
5. Chołod Teodor	33,119	31,295	15,2225

Grunty ogółem (w tym nieużytki, grunty serwitutowe, drogi):

1866 r. - 638,255

1873 r. - 638,255

1889 r. - 430,435 (skreślono czerwonym kolorem i zapis: 330,435)¹¹³

Tabele Likwidacyjne w 1873 r. i 1899 r. opracował geodeta Szymon Kornacewicz¹¹⁴.

W części włodawskiej Zdzarki gospodarstwa miały charakter wielkotowarowy i posiadały powierzchni ponad 60 ha. Zbieżność nazwisk wskazuje na osadnictwo rodzinne. W części hańskiej Zdzarki było 7 rodzin noszących nazwisko „Siomak”. Nazwy uroczysk naniesione na plan uwłaszczeniowy brzmiały: Zagacie, Koszary, Pomiery, Podpomiery, Kozacki Staw, Sznurki, Wołoszki, Kostucha, Pod Lutoju, Klin, Zagajnik, Za Klinom i Muraszkowe.

Dane statystyczne opracowane na podstawie spisu powszechnego w 1921 r. wymieniają 27 i 3 budynki zastępcze. Liczba ludności wynosiła 172 osoby (22 katolików, 150 prawosławnych oraz według kryterium narodowościowego 164 Polaków i 10 Ukraińców (Rusinów)¹¹⁵.

SZCZEŚNIKI

(a. SZCZEŚNIKI)

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Szczześniki liczy (stan z 01.01.2007 r.) 31 gospodarstw indywidualnych. Stanowi odrębne sołectwo (sołtys Maria Zuzńska). Części integralne wsi to: Kozaki, Przysiółek, Kracie Kolonia i Starzyzna Kolonia. W obecnych granicach administracyjnych wsi Szczześniki znajduje się także historyczna wieś Starzyzna (w 1921 r. 27 zagród i 148 osób), historyczna kolonia Kracie (w 1921 r. 17 zagród, i 107 osób) oraz osada młyńska Kozaki (w 1921 r. 2 zagrody i 12 osób).

Szczześniki

Wieś prawdopodobnie powstała w XVIII w.¹¹⁶. Według Tabeli Miast, Wsi, Osad Królestwa Polskiego (1827 r.) Szczześniki liczyły 11 domów i 98 mieszkańców¹¹⁷. Za tabelą dane zostały powtórzone w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...”: „*Szczześniki al. Szczześniki, wieś nad jeziorem Lawskim, pow. włodawski, gm. Hańsk, par. Sawin, ma 23 domy, 129 mieszkańców, 675 morgów. W 1827 roku 11 domów, 98 mieszkańców. Wchodziła w skład dóbr Hańsk.*”¹¹⁸. W Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej, znajduje się sześć kompletów planów wsi i gruntów Szczześniki. Pierwszy opracowany przez Antoniego Czupryńskiego, etatowego geometrę Urzędu do Spraw Włościańskich guberni siedleckiej, pochodzi z 1906 r. i został wykonany skali 1: 4200. Przedstawione na nim są drogi, rowy, grunty rolne, lasy i granice osad. Drugi jest podobny, ale posiada naniesioną zabudowę. Pozostałe trzy plany opracowane przez prywatnego geometrę Szymona Kornacewicza (dla potrzeb zmian własnościowych) pochodzą z 1910 r. i zostały wykonane w skali 1: 4200. Prezentują nieco bogatszą treść fizjograficzną.

W zespole Tabel Likwidacyjnych, przechowywane są tabele wsi Szczześniki ze spisem rodzin chłopskich i projektami uwłaszczeń. Zestawione w tabelach informacje prezentują się następująco:

„selenija Szcześniki ... okruga w gminie Gańsk ...

	1866 r.	1910 r.
1. Grzesiuk Stefan (w innych dokumentach: Grześ Semen)	49,174	30,687
2. Filipiuk Gric	48,128	30,612
3. Diak Warfołomiej	48,51	30,690
4. Giersa Andrej	48,178	30,687
5. Klimiuk Piotr	50,1	30,687
6. Bubela Łuka	49,2596	30,687
7. Bubela Jakow		
8. Siomak Gawrił	49,241	30,690
9. Kisiel Michaił	48,50	30,687
10. Bubela Waśko	48,107	30,687
11. Gryciuk Grzesiuk Andrij	48,101	30,687
12. Michalczuk Stefan	20,67	5,2309
13. Girsza Maksym		5,2309

1866 rok: ogółem z nieużytkami 545 morgów 155 prętów (korekta: 688,236)

1910 rok: ogółem z nieużytkami 349 dziesięcin 1738 sążni

Wg Tabeli Likwidacyjnej 1910 r. w poz. nr 11: „Gryciuk Grzesiuk Onufrij.”¹¹⁹

Z Tabel wynika, że trzynaście rodzin otrzymało na własność place siedzibne i działki gruntowe. Bubela Łukasz i Bubela Jakub, prawdopodobnie ojciec i syn, otrzymali wspólny akt własności. Michalczuk Stefan i Girsza Maksym otrzymali działki rolne o powierzchni ponad 5 dziesięcin, a pozostali o powierzchni ponad 30 dziesięcin (przy przeliczeniu z dziesięciny małej ponad 33 ha). W sumie były to duże gospodarstwa. Interesujące są nazwy fizjograficzne naniesione na planach uwłaszczeniowych: Mogiłki (prawdopodobnie cmentarz) w północno-wschodniej części gruntów, Podbagoń w strefie zabudowy wiejskiej, Sokole, Krukowa Niwa, Babie, Zais, Leśna, Grada, Pod Gradoju, Zagorodie, Styleczko, Szyroka, Wszek, Pod Kruchoju, Popiereczna, Dubrowa, Pri Mostie, Szczytówka, Bliznije Grebielki, Dalszije Grebielki, Czernikowskije, Wygon, Pleso, Cubry, Łużyki Blizszije, Łużyki Dalszije, Mieźdu Rowami, Gołembowie i Dołżyki. Forma obszaru gruntowego (granic) była wyjątkowo nieregularna (analogiczną nieregularną formę przestrzenną posiadał zespół fabryczny w Dubecznie). W 1876 r. w Szcześniakach znajdowała się osada karczemna należąca do Wolfa (Jana) Jarmołowicza¹²⁰.

Starzyzna a. Staryna a. Starościna

Wieś znana z kontraktu kupna-sprzedaży sporządzonego 28 kwietnia 1698 r. między Michałem Mogilnickim i Walentym Kalinowskim, właścicielami części dóbr hańskich. Istniała prawdopodobnie już w XV w. Na mapie Heldensfelda widoczne są dwa odrębne układy przestrzenne, przedzielone odprowadzalnikiem melioracyjnym regulowanym w XX w., znanym obecnie jako Więzienny Rów, a w rosyjskich pismach urzędowych z 1883 r. określonym jako „*ruczaj biez nazwanija ...*”. U Heldensfelda zaznaczono 20 zagród, wskazano 10 mężczyzn zdolnych do służby wojskowej i 4 konie wojskowe.

W osiemnastowiecznych dokumentach sądowych zachowały się wzmianki o procesach między współwłaścicielami dóbr hańskich o Starzyznę („*willa Starzyzna*”)¹²¹. Zapis w „Słowniku geograficznym brzmi: „*Starościna, także Staryna, 1827 rok. Starzyzna, wieś, pow. włodawski, gm. Hańsk, par. Sawin, ma 12 domów, 121 mieszkańców, 15 osad, 806 mórg włościańskich. Wchodziła w skład dóbr Hańsk. W 1827 roku 17 domów, 113 mieszkańców*”¹²². W 1876 r. w Starzyźnie znajdowała się karczma należąca do Wolfa (Jana) Jarmołowicza¹²³.

W procesie realizacji ustawy uwłaszczeniowej służby geodezyjne pod nadzorem komisji i urzędów do spraw włościańskich opracowały dla Starzyzny plany uwłaszczeniowe,

Tabele Likwidacyjne i rejestry gruntowe. Rejestr uwłaszczonych rodzin chłopskich z 1879 r. prezentuje się następująco:

„*Likwidacionnaja Tabel selenija Starżyzna (1868 r. B. Sen.) i Mieżewoj Rejestr (1879 r. B. Sen.) ...*

1. *Iwan Siomak*
2. *Balaban Iwan*
3. *Sadura Michaił*
4. *Siomak Dmitrij*
5. *Siwy Roman*
6. *Stepanczuk Marko*
7. *Siomak Adam*
8. *Balaban Onufrij*
9. *Klimiuk Adam*
10. *Siomak Trofim*
11. *Pradiuk Prad Iwan*
12. *Furmaniuk Iwan*
13. *Niedzielski Iwan*
14. *Stupaczuk Semen*
15. *Panasiuk Iwan*
16. *Miszczuk Filimon*¹²⁴

W dokumentacji nie ma ostatecznego rejestru z początków XX w. Rejestr z 1879 r. jest projektem, który mógł być zmieniony. W tym dokumencie działły gruntowe są zróżnicowane. Największy areal otrzymał Szymon Stupczuk (nr 14 – 49 morgów), a najmniejsze Pradiuk Prad Jan i Furmaniuk Jan (numery 11-12, po 19 morgów). W Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole planów uwłaszczeniowych przechowywane są plany Starżyzny opracowane przez geometrę Szymona Kornacewicza.

Kozak a. Kozaki a. Majdan Kozak

Kozaki to punkt osadniczy o prawdopodobnie osiemnastowiecznej proveniencji. Na mapie Heldensfelda (1804-1806) umieszczony „Kozak Mihle” (osada młyńska). W 1909 r. Kozak liczył 4 zagrody, 19 mężczyzn i 28 kobiet¹²⁵. Po I wojnie światowej liczył 2 zagrody i 12 mieszkańców. Osada młyńska jest zaznaczona na Mapie Kwatermistrzowskiej (1829 r.), na taktycznych mapach austriackich i WIG (1909 i 1933). W przewodniku Bazewicza (1901) Kozak nazwany jest „osadą”, a w „Skorowidzu miejscowości...” (po 1930 r.) „wsią”. Natomiast w „Spisie miejscowości...” (1967) „wsią i kolonią”¹²⁶.

W procesie realizacji ustawy uwłaszczeniowej służby geodezyjne opracowały plany uwłaszczeniowe i Tabele Likwidacyjne. W zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej znajdują się dwa plany geodezyjne „*selenija Majdan Kozak, gminy Gańsk ...*”. Pierwszy plan opracowany przez etatowego geometrę Urzędu do Spraw Włościańskich guberni siedleckiej Szymona Kornacewicza pochodzi z 1879 r. i został wykonany w skali 1:5000. Prezentuje drogi, rzekę bez nazwy, użytki rolne i zabudowania. Drugi jest kopią planu Kornacewicza z 1883 r. Dwie zagrody usytuowane były na rozwidleniu dróg: Szcześniki – Starżyzna – Kołacze, na zachód od odprowadzalnika melioracyjnego. Jedna z domem mieszkalnym, dużym okólnikiem i 3 budynkami inwentarskimi, a druga z domem mieszkalnym i budynkami inwentarskimi w formie podkowy. Zaznaczone są także uroczyska: Nowina, Malina, Łan, Żydowszczyzna, Niwa, Ostrów.

Tabela likwidacyjna zawiera następujące informacje:

„*Likwidacionnaja Tabel selenija Majdana Kozak ... okruga w gminie Gańsk ...*”

	1866 r.	1879 r.	1906 r.
1. <i>Mironczuk Talimon</i>	50,73	49,163	26,1763
2. <i>Mironczuk Anton</i>	37,174	37,149	20,1416

Rejestry z 1866 i 1879 r. podają powierzchnię w morgach i prętach, natomiast rejestr z 1906 r. – w dziesięcinach i sążniach. Tabelę z roku 1879 opracował geometra Szymon Kornacewicz, a z 1906 r. geometra Antoni Czupryński. Nieruchomość po Mironczuku Talimonie (Tylimonie) przejął Mironczuk Martyn (prawdopodobnie syn)¹²⁷.

Kracie a. Kratie a. Kratja

Nomenklatura Kracie („Kratja i Podstawie”) została oddzielona w 1879 r. od dóbr hańskich¹²⁸. W dokumentach dawnego Państwowego Biura Notarialnego we Włodawie, pod sygnaturami 210-211, znajdują się akta hipoteki folwarku oraz chłopskich nieruchomości ziemskich w pierwotnej nomenklaturze Kracie. Dokumenty z 1876 i 1878 r. mówią jasno, że z dóbr hrabiego Wolfa Jermałowicza wydzielono „folwark Kratie”. Więc już w 1876 r. w nomenklaturze Kracie funkcjonował folwark, który od dóbr Jermałowicza oddzielony został w latach 1876-78. W księdze hipotecznej nr 210 znajdują się plany cząstkowe nieruchomości ziemskich z początku lat sześćdziesiątych, a więc z okresu Ludwika Okęckiego. Plany sprawdzał geometra Ignacy Małachowski, etatowy mierniczy Zamoyskich z Różanki¹²⁹.

Obszar gruntowy folwarku liczył 86 dziesięcin i 1575 sążni, czyli 93 ha 8121 m². Grunta zostały rozparcelowane i sprzedane kolonistom niemieckim w formie kilkuhektarowych działek. W 1948 r. na podstawie dekretu o reformie rolnej gospodarstwa zostały kolonistom odebrane. Kolonia liczyła w tym czasie 12 gospodarstw (niektórzy właściciele: Hatke Ludwika, Rogenbach Daniela, Fiszer Emilia, Elbe Frydrycha i Szyllberg Ferdynanda).

Statystyka

(opracowana na podstawie wcześniej podanych źródeł oraz „Skorowidza miejscowości...” z 1924 r.)

	1806 r.		1827 r.		1882 r.	1890 r.		1900 r.
	domy		domy	ludność	zagrody	domy	ludność	zagrody
Szcześniki	12		11	98	13	23	129	13
Starzyzna	20		17	113	15	20	121	16 (?)
Kracie								
Kozaki	1				2			2

Rok 1921	domy	ludność	rzymskokatolicy	prawosł.	Polacy	Ukraińcy (Rusini)
Szcześniki	22	132		87	132	
Starzyzna	27	148		148	148	
Kracie	17	107	54	4	94	(31 ewangelików, 18 Żydów)
Kozaki	2	12	12		12	

RUDKA ŁOWIECKA

(a. RUDKA)

Wieś Rudka Łowiecka według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku liczy (stan z 01.01.2007 r.) liczy 23 gospodarstwa rolne i stanowi odrębne sołectwo (sołtys Stanisław Skibiński). Miejscowość historycznie związana jest z Łowczą i posiada metrykę szesnastowieczną. W XVII w. wieś była wielodziałowa i należała do Orzechowskich, Bukowieckich, następnie Olędzkich i Kunickich¹³⁰. W inwentarzu mapy Heldensfelda wieś liczy 13 zagród, 15 mężczyzn zdolnych do służby wojskowej i 6 wojskowych koni. W 1827 r. znajdowało się we wsi 13 zagród i 81 mieszkańców¹³¹. Opis zawarty w „Słowniku geograficznym...” brzmi: „*Łowcza, wieś i folwark, pow. chełmski, gm. Bukowa ... wieś Rudka osad 12 ...*”; 1884 r.¹³². W 1901 r. Rudka Łowiecka należała do gminy Bukowa Wielka, do sądu pokoju w Sawinie i leżała w granicach powiatu chełmskiego¹³³.

W procesie realizacji ustawy uwłaszczeniowej państwowe służby geodezyjne opracowały dla mieszkańców wsi plany uwłaszczeniowe i Tabele Likwidacyjne. Mieszkańcy wsi otrzymali ogółem 192 dziesięciny i 1709 sążni geometrycznych gruntów rolnych, lasów i pastwisk (również drogi i nieużytki). Działy gruntowe były zróżnicowane. Najwięcej ziemi otrzymał Antoni Głomb – 20 dziesięcin i 725 sążni. Wojciech Gaj otrzymał 19 dziesięcin i 657 sążni. Najmniejsze działy miały 8 dziesięcin. Niektóre rodziny nie otrzymały działki rolnej, tylko plac siedliskowy. Dzielono również las, w areałach o powierzchni 1-2 dziesięciny (dziesięcina skarbowa ponad 1 ha, dziesięcina duża ok. 1,5 ha)¹³⁴.

Rejestr rodzin objętych uwłaszczeniem.

„Likwidacionnaja Tabel i Mieżewoj Rejestr ... selenija Rudka

1. Głomb Antoni	9. Gaj Martin
2. Łopong Paweł	10. Łobaczuk Franc
3. Sawka Iwan	11. Łobaczuk Józef
4. Sawka Toma	12. Urbanowicz Toma
5. Gaj Stanisław	13. Gaj Wojciech
6. Gaj Franc	14. Stolarczyk Osyp
7. Rymczuk Waśko	15. Głomb Andrej ... ” ¹³⁵
8. Grad Stanisław	

Jak widać, niektóre nazwiska powtarzają się, np. Gaj występuje czterokrotnie, Głomb, Sawka, Łobaczuk dwukrotnie. Wymienione nazwiska utrzymały do czasów współczesnych.

W Rudce była kiedyś karczma i młyn wodny. Po młynie pozostały ceglane ślady fundamentów i pochodząca z ostatnich lat pańszczyzny nazwa jednego z pól: „*pri mielnicznoj usadbie*” (przy zagrodzie młyńskiej). Inne nazwy fizjograficzne z tego okresu to: w Borowej Łozie, pod Koszaraju, w Olszynach, przy Kolonii Bukowa¹³⁶. Według danych statystycznych ze spisu powszechnego w 1921 r. w Rudce znajdowały się 32 domy, zamieszkałe przez 190 osób (186 Polaków i 4 Ukraińców (Rusinów), a według podziału wyznaniowego 180 katolików i 10 prawosławnych)¹³⁷.

UJAZDÓW

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku wieś Ujazdów liczy (stan z 01.01.2007 r.) 56 gospodarstw indywidualnych i stanowi odrębne sołectwo (sołtys Piotr Zająć). Integralne części wsi to Miezychód i Reputka. Wieś Ujazdów zorganizowana została na gruntach dóbr hańskich w pięciu fazach rozwoju. Przed 1829 r. istniał tutaj folwark Pirogowa, który z czasem został włączony do dóbr Okęcich w Hańsku. W 1898 r. zorganizowano kolonię niemiecką na rozparcelowanych gruntach folwarcznych. Po 1918 r. wprowadzono nazwę Kolonia Ujazdów, a po II wojnie światowej – wieś Ujazdów.

Na mapie Heldensfelda (1804-06) grunty rolne dóbr hańskich w miejscu dzisiejszego Ujazdowa są niepodzielone i niezabudowane. Punkt osadniczy w tym czasie jeszcze nie istniał. Zorganizowany został pomiędzy 1806-1829. Bronisław Chlebowski w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...” napisał: „*Dobra Hańsk składają się z folwarku ... Ujazdów ... budynków murowanych 1, drewnianych 7 ...*”. W tymże słowniku dziesięć lat później znalazł się następujący zapis: „*Ujazdów, folwark dóbr Hańsk, w pow. włodawskim.*”¹³⁸ W 1898 r. na rozparcelowanych gruntach folwarcznych pojawili się osadnicy niemieccy, którzy zorganizowali kolonię¹³⁹. „Przewodnik po Królestwie Polskim...” wydany w 1901 r. określa nadal Ujazdów jako „folwark”. Można przypuszczać, że w tym roku mógł istnieć jeszcze folwark, ale już funkcjonowała osada niemieckich kolonistów¹⁴⁰. Austriacka mapa operacyjna (ok. 1909 r.) nie nanosi stosowanych symboli folwarku (Vw) i oznacza Ujazdów jako wieś. Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej (po 1930 r.) Ujazdów nazywa kolonią¹⁴¹. W księgach hipotecznych Ujazdowa znajduje się zapis stwierdzający, iż w roku 1936 w biurze notarialnym w Lublinie, stawili się Krystian Freund

(syn Karola), Juliusz Szendel (syn Krzysztofa) i Wilhelm Kedyng, (syn Jana) z dokumentacją świadcząca, że w 1905 r. kupili wraz z rodzinami z arealu gruntowego folwarku Ujazdów gospodarstwa rolne o kilkunastomorgowej powierzchni każde¹⁴².

W 1927 r. rozpoczęto działania w sprawie budowy domu modlitwy w Ujazdowie. Przewodniczącym Komitetu Budowy wybrano Juliana Szulca. Zamówiono projekt budowlany, zorganizowano fundusze i załatwiano rutynowe formalności. W przedsięwzięcie, poza komitetem budowlanym, zaangażowane było Starostwo Powiatowe we Włodawie i Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych w Lublinie. W Archiwum Państwowym w Lublinie znajduje się „Plan na budowę drewnianego domu modlitwy parafii ewangelickiej Kolonii Ujazdów, gminy Hańsk powiatu włodawskiego.” Projekt jest datowany na marzec 1927 r. Budynek miał być drewniany, konstrukcji słupowej, z więźbą dachową wspartą na 4 filarach i przykryty gontem. Obiekt miał być trójdzielny, składał się z prezbiterium, nawy i kruchty. W elewacjach bocznych nawy miała znajdować się 4 otwory okienne, od góry zamknięte łukiem. Natomiast w prezbiterium 3 otwory okienne, a w kruchcie i w wieży dzwonnej po dwa otwory okienne¹⁴³.

Na podstawie dokumentów hipotecznych i budowlanych można ustalić nazwiska niektórych kolonistów niemieckich: Krystian Freund, Juliusz Szendel, Wilhelm Kedyng, Julian Szulc, Adolf Kasner i Juliusz Fregin. Do Ujazdowa niemieccy koloniści przybyli z okolic Lublina i Radomia oraz spod Kamienia k. Chełma, gdzie znajdowała się duża kolonia niemiecka. Małą, domową kaplicę ewangelicką koloniści wybudowali w 1899 r. W 1921 r. w Ujazdowie mieszkało 131 osób narodowości niemieckiej, 30 osób narodowości polskiej, 26 osób narodowości żydowskiej, 1 Ukrainiec (Rusin). Według „Księgi Adresowej Rzeczypospolitej Polskiej...” (1929 r.) w Ujazdowie prowadzono aż 4 sklepów spożywczych (E. Berman, J. Bober, A. Rychter, J. Zwał, R. Zwał)¹⁴⁴. Koloniści niemieccy wyjechali z Ujazdowa w 1940 r. W latach 1941-1943 niemieckie władze policyjne i administracyjne zorganizowały w Ujazdowie przymusowy obóz pracy. Ewangelicki, drewniany Dom Boży przetrwał do lat pięćdziesiątych XX w. Opuszczony i niszczone – został ostatecznie rozebrany. Na opuszczonym i zaniedbanym cmentarzu ewangelickim znajdują się ślady mogił ziemnych¹⁴⁵.

Latem 1915 roku przez teren gmin Wola Uhruska, Bukowa, Hańsk i gmin przyległych przechodziła linia frontu rosyjsko-niemieckiego. Ariergarda rosyjska grabiła i paliła do szczytu kolonie niemieckie. Według spisu powszechnego z 1921 roku, mieszkańcy Ujazdowa mieszkali w 4 ocalałych domach, 22 rodziny mieszkało w budynkach zastępczych i ziemiankach; w Starym Majdanie ocalało 8 domów, 8 mieszkań miało charakter prowizoryczny; w Kolonii Kulczyn pożoga zniszczyła 32 zagrody kolonistów niemieckich; w Wojciechowie ocalały 4 domy, spalono 22¹⁴⁶.

KONSTANTYNÓWKA

(a. MAJDAN KONSTANTYNÓWKA a. CONSTANTINÓWKA)

Wieś Konstantynówka według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku liczy (stan 01.01.2007 r.) 19 indywidualnych gospodarstw rolnych i stanowi odrębne sołectwo (sołtys Mariusz Szewczyk). Miejscowość jest małym punktem osadniczym zasiedlonym w XVIII w. na rolno-leśnych gruntach dóbr hańskich, przy trzeciorzędnych traktach komunikacyjnych Łowcza – Rudka – Kulczyn i Hańsk – Serniawy. Na mapie Heldensfelda (1804-1806) występuje jako „Constantinówka” (przez „C”). Wszystkie inne miejscowości podpisane są znakiem „K”. Regularny pas zabudowy rozłożony był po obu stronach drogi wiejskiej i składał się z 12 placów wiejskich (w tym 11 zasiedlonych) i zamieszkały był przez 12 mężczyzn, posiadających 4 konie. Analiza map historycznych współczesnych oraz badania terenowe sugeruje, że pomiędzy 1806 i 1829 r. na terenie, na którym obecnie usytuowane są

wsie Konstantynówka i Stary Majdan z Ostrowami Kulczyńskimi, dokonano przekształceń ruralistycznych. Prawdopodobnie Konstantynówkę translokowano w miejsce obecne. W drugiej połowie XIX w., w miejscu pierwotnej lokalizacji Konstantynówki, na „starym majdanie” zorganizowano wieś Stary Majdan. W rękopiśmiennych archiwaliach znajduje się często dwurzęczownikowa nazwa: „Majdan Konstantynówka”. Świadczą o tym: informacja z 1818 r. z dokumentacji parafialnej, gdzie występuje nazwa „Majdan Konstantynówka” (5 domów grekokatolików i 17 osób)¹⁴⁷. W 1829 r. wieś Majdan Konstantynówka usytuowana jest w miejscu oznaczonym na Mapie Heldensfelda jako niezainwestowany. W zapisach w „Słowniku Geograficznym...” z 1882 r. występuje już Konstantynówka (osad 15) w dobrach hańskich oraz Majdan Stary (poza dobrami hańskimi)¹⁴⁸. Warto dodać, że na obecnym obszarze gminy, na przełomie XVIII-XIX stulecia, miał miejsce ruch regulacyjny (translokacja Hańska 1795-1802, organizacja folwarku Pirogowa przed 1829 r.). Ostateczne ustalenia wymagają badań archeologicznych.

W procesie realizacji ustawy uwłaszczeniowej opracowano dla Konstantynówki „Tabele Likwidacyjne i rejestry gruntowe”.

„*Likwidacionnaja Tabel selenija Konstantynowka (1868 r. B. Sen.) i Mieżowej Rejestr (1912 r.) ...*

1. *Danuił Kulik (Danuił Kierysk)*
2. *Klimiuk Konstantin*
3. *Zamlynnij Nikołaj*
4. *Połodiuk Michaił*
5. *Łaszcz Jakow*
6. *Wołosiuk Maksim*
7. *Norowiczuk Ignatij*
8. *Troc Iwan*
9. *Klimiuk Ignat*
10. *Usaczuk Teodor*
11. *Miszczuk Karł*
12. *Denysiuk Wasilij*
13. *Norowickij Nikołaj*
14. *Minch Iwan*
15. *Ciegenzagen Michaił*¹⁴⁹

W trakcie realizacji ustawy uwłaszczeniowej rodzinom chłopskim przydzielono 64 dziesięciny i 570 prętów użytków rolnych, średnio ponad 4 ha na jedną rodzinę, co daje dosyć niewielkie gospodarstwa. W archiwaliach dotyczących Konstantynówki znajdują się interesujące dane o charakterze gruntów rolnych. Aż blisko 35 dziesięcin pochodziło z karczunku: „*posle wyrublennogo lesa*”¹⁵⁰.

Według spisu powszechnego 1921 r. w miejscowości znajdowały się 22 domy, zamieszkałe przez osób (w tym 40 Polaków, 29 Ukraińców (Rusinów) i 10 Żydów, a według kryterium wyznaniowego 26 rzymskich katolików i 43 prawosławnych). Według „Księgi Adresowej,” z 1929 r. sklep spożywczy prowadził P. Krajz, a bydłem handlował P. Norowiszuk¹⁵¹.

STARY MAJDAN

(a. MAJDAN KONSTANTYNÓWKA a MAJDAN)

Wieś Stary Majdan według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku liczy (stan z 01.01.2007 r.) 21 gospodarstw indywidualnych i stanowi odrębne sołectwo (sołtys Alina Lenc). Integralną część wsi stanowią Ostrowy Kulczyńskie. Wieś jest dziewiętnastowiecznej proveniencji. Nazwa najczęściej jest dwuczłonowa (rzeczownik z określającym go przymiotnikiem lub dwurzęczownikowa). W aktach parafii grekokatolickiej pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Hańsku, wieś wymieniona jest pod 1818 r. jako „*Majdan Konstantynówka*” – 5 rodzin grekokatolickich, 17 osób¹⁵². Na Mapie Kwatermistrzowskiej z 1829 r. Majdan Konstantynówka usytuowany jest w miejscu obecnej Konstantynówki(?) i Ostrowów Kulczyńskich(?).

Wacław Śladkowski, historyk, prof. w Instytucie Historii UMCS pisze, że w Starym Majdanie po 1864 r. założona została kolonia niemiecka. W 1882 r. „Majdan Stary” należał administracyjnie do gminy Hańsk i znajdował się poza granicami dóbr hańskich. W przewodniku Bazewicza wyodrębnione są obydwie miejscowości – Stary Majdan i Konstantynówka¹⁵³.

Po I wojnie światowej, według danych spisu powszechnego z 1921 r., statystyka wsi przedstawiała się następująco: domy mieszkalne - 8, budynki użytkowane zastępczo jako domy mieszkalne – 8, liczba ludności – 69 (Polaków 23, Niemców 46, rzymskich katolików 23, ewangelików 46). Spis Miejscowości z 1967 r. określa Stary Majdan jako kolonię¹⁵⁴.

Na austriackiej mapie taktycznej z ok. 1909 r. Stary Majdan nazwany jest Majdanem Kulczyńskim. Śladkowski wyraźnie wyodrębnia kolonie niemieckie w Starym Majdanie i Majdanie Kulczyńskim¹⁵⁵. W Ostrowach Kulczyńskich w 1921 r. zachowało się po wojnie 4 domy i ocalało 24 mieszkańców¹⁵⁶. Materiały statystyczne wskazują, że w Starym Majdanie nie mieszkały rodziny ukraińskiego pochodzenia. Do czasu II wojny światowej była to wieś polsko-niemiecka, z wyraźną przewagą ludności niemieckiej.

BUKOWSKI LAS

Według dokumentów Urzędu Gminy w Hańsku, wieś Bukowski Las liczy (stan 01.01.2007 r.) 30 gospodarstw indywidualnych i stanowi odrębne sołectwo (sołtys Andrzej Ganczaruk). Integralną część wsi stanowi Teodorów. Nazwę wsi ustaliły uwarunkowania topograficzno-przyrodnicze. Na mapie Heldensfelda (stan z początku XIX w.) i na Topograficznej Mapie Królestwa Polskiego (stan z około 1830 r.), w miejscu obecnej wsi Bukowski Las widać masyw leśny należący do dóbr Bukowa w powiecie chełmskim. Bukowski Las to późny punkt osadniczy erygowany na surowym korzeniu poza kluczem hańskim i poza powiatem włodawskim. Bukowską knieję trzebili osadnicy niemieccy.

Prof. Wiesław Śladkowski, autor pracy o kolonizacji niemieckiej pisze następująco: „W latach siedemdziesiątych powstał cały kompleks kolonii na rozparcelowanych gruntach dóbr Kamień i Bukowa Wielka, a mianowicie Kamień, **Bukowski Las**, Bukowa Piaski, Mszanna, Ignatów i Kulczyn. Osadnicy z tych kolonii wyróżniali się zamożnością, posiadając duże stosunkowo gospodarstwa.”¹⁵⁷.

Leśna osada rozwijała się stopniowo. Pierwszy i zasadniczy okres organizacji to lata 1873-1875. Na austriackiej mapie taktycznej (stan ok. 1909 r.) zaznaczone są duże połacie wykarczowanego lasu, a w północno-zachodniej części wsi wiatrak. Na mapie WIG (stan – lata 30. XX w.) znajdują się duże połacie gruntów rolnych, a we wschodniej części wsi kolonia Teodorów. „Przewodnik po Królestwie Polskim ...” (1901 r.) Bukowski Las nazywa kolonią. Koloniści należeli do niemieckiego kościoła reformowanego, a część wyznawała baptyzm¹⁵⁸. Śladkowski pisze, że wyróżniający się wśród miejscowej ludności pracowitością i solidnością koloniści niemieccy dokonali 20 grudnia 1906 roku samosądu nad nieuczciwym Krzysztofem Gabel¹⁵⁹. W zabójstwie brało udział 50 osób. Na austriackiej mapie z początku XX w. widoczny jest symbol młyna wietrznego. Do obecnych czasów w panoramie wsi zachował się wiatrak datowany na 4 ćw. XX stulecia, własność Eulalii i Eugeniusza Głębów, a wcześniej Bronisława Gnatowskiego, ojca obecnej właścicielki.

Statystyka według spisu powszechnego z 1921 r. wymienia 59 domów i 299 mieszkańców, w tym 132 Polaków, 117 Niemców, 45 Żydów i 5 Ukraińców (Rusinów). Według kryterium wyznaniowego mieszkańcy Bukowego Lasu to: 74 katolików, 1563 ewangelików, 10 prawosławnych, 45 Żydów i 8 baptystów¹⁶⁰.

GLEBOKIE, ZAGINIONA OSADA MŁYŃSKA

Przy północnej granicy dóbr hańskich, między Starzyzną i Suchawą (dobra włodawsko-różanieckie), w Uroczysku Głębokie, znajdowała się osada młyńska. W dokumentach greckokatolickiej parafii pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego w Hańsku, osada młyńska jest odnotowana pod rokiem 1818. W 1882 r. znajdowały się tutaj dwie zagrody młynarskie. W Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole Tabel Likwidacyjnych znajduje się rejestr gruntów Głębokiego z 1907 r. Klimiuk Antoni był właścicielem gospodarstwa o powierzchni 12 dziesięcin 800 sążni geometrycznych, a Klimiuk Jan miał gospodarstwo o powierzchni 11 dziesięcin 2226 sążni. W zespole planów uwłaszczeniowych guberni siedleckiej, znajduje się jeden plan geodezyjny „*selenija Głębokie, siedlecko guberni, włodawskiego ujezda, gminy Gańsk.*” Plan opracowany przez Piotra Stilkra, geometrę przysięgłego 2 klasy w 1905 r. (skala 1: 4200, format 34,8 x 60,6, 1 sekcja) zawiera granice gruntów wiejskich, grunty rolne, las, drogę ze Szcześniak do Kozaka oraz działki nr 1 i 2.

Po I wojnie światowej według g danych spisu powszechnego z 1921 r., znajdowała się tutaj tylko jedna zagroda i jedna osoba prawosławnego wyznania. W spisie miejscowości z 1867 r. Głębokie jest określone jako „kolonia”. Ponadto ten punkt osadniczy zaznaczony był na wojskowych mapach taktycznych z 1829 r. jako „*Głębokie młyn*”¹⁶¹.

III. DWORY I RODY, CZYLI O WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

A. WŁAŚCICIELE DÓBR HAŃSK

W obecnych granicach Gminy Hańsk wyodrębniały się trzy historycznie ukształtowane jednostki własności ziemskiej: klucz hański z Kulczynem (trzon podstawowy z ośrodkami dworsko-folwarcznymi w Hańsku i Kulczynie), Rudka Łowiecka stanowiąca ekonomiczną część dóbr w Łowczy oraz królewszczyzny Osowa i Macoszyn. Warto dodać, że najważniejszą częścią każdego majątku pańskiego był folwark.

Adam Boniecki podaje następujące informacje o Hańskich: „*Hańscy herbu Korczak z Hańska w ziemi chełmskiej. Bohdan i Iwan Hańscy, 1462 roku dziedzic Hańska, Żdżarek i Kulczyna...*”; „*Żyjący na schyłku XVI wieku Wojciech Hański, miał dwóch synów: Jakuba Aleksandra i Andrzeja Tomasza, właścicieli Hańska, Kołaczy, Kupryna (zapewne Kulczyna, Bron. Sen.) i Żdżarki...*”; „*Zachariasz Hański, syn Franciszka (koniec XVII w.) ,... skupiwszy od współdziedziców cały Hańsk, sprzedał go następnie Kunickim...*”¹⁶². Rok 1462 jest najstarszą krańcową datą z zakresu genealogii. Adam Boniecki i jego herbarz traktowany jest przez historyków z bardzo dużą dozą krytycyzmu. I tę ostrożność potwierdzają dzieje dóbr hańskich.

W 1564 r. podzielone geodezyjnie i prawnie dobra hańskie należały do Hańskich, Jana Czerskiego i znanego pisarza Mikołaja Reja (1505 - 1569): „*... Hanisko, sortes... Rey et Haniskich... Sors Joannis Czerski...*”¹⁶³. Analogicznie jako dobra hańskie wielodział geodezyjny i prawny przedstawiały dobra kulczyńskie: „*... Kulczin, sors Czerski, Horodiski et Constantini Haniski...Sors Rey et Haniskich...*”¹⁶⁴. Tutaj rejestr podatkowy wymienia Konstantego Hańskiego, Hańskich (dział wspólny), Czerskiego, Horodyskiego i Reja.

Zaskakująca może być obecność w Hańsku pochodzącego z Szumska w ziemi sandomierskiej i Nagłowic w ziemi krakowskiej Mikołaja Reja herbu Oksza. Pisarz ewangelik, który pisał po polsku, ożenił się w 1531 r. z Zofią Kościeniówną, córką Jana Kościenia, miejscowego posesjonata. Poza kluczem hańsko - kulczyńskim należały do niego dobra w Siennicy Różanej i ośrodek kobyłsko - rejowiecki, nazywany gniazdem Rejów na ziemi chełmskiej (Kobyle, Rybie, Woła Kobyłska, Wereszcze, Rejowiec i inne)¹⁶⁵. Do lat dziewięćdziesiątych XVI w. właścicielem (współwłaścicielem) Kulczyna, Żdżarki, Kołacz i części gruntów hańskich z rodzinami chłopskimi był Andrzej Rej, syn Mikołaja oraz Andrzej Hański. Mikołaj Rej miał pięć córek i trzech synów: Mikołaja, Andrzeja, Krzysztofa¹⁶⁶.

W 1 poł. XVII w. własność Hańskich, innych działów i ich właściciele trudna jest do ustalenia z powodu braku przekazów. W 1624 r. wymienia się działły rodzinne: Marka Hańskiego i jego żony Reginy z Jemielnickich, Jakuba Aleksandra i Andrzeja Tomasza Hańskich¹⁶⁷. Na podstawie „Słownik geograficznego...” można stwierdzić, że „... *Jakub Aleksander ożeniwszy się z Niemiryczówną, kijowianką, osiadł w kijowskim i stał się praojcem domu Hańskich na Ukrainie. Od niego w prostej linii szedł Jan Hański. Ten ostatni posiadał... w Chełmskim dział dziedziczny w Hańsku, ze starym dworem, Kulczyn, Żdzarkę i Starzyznę...*” (ślub w 1628 r.)¹⁶⁸.

Zachariasz Hański, wnuk Jakuba i Niemiryczówny, syn Franciszka (Samuela?), miał według A. Bonieckiego scentralizować klucz hański i sprzedać go Kunickim¹⁶⁹. Ten scenariusz potwierdza „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego”: „*Dobra Hańsk... przeszły za Władysława IV do Kunickich...*”¹⁷⁰. Wydaje się to mało prawdopodobne. Dla XVII w. w dokumentach majątkowych można odnaleźć kilkanaście rodów szlacheckich i magnackich czerpiących korzyści z dóbr hańskich, ale Kunicycy pojawiają się w kluczu hańskim dopiero w XVIII w. Hubert Łaszkiewicz dla lat 1652-1698 odnalazł około sześćdziesiąt dokumentów dotyczących handlem ziemią (i ludźmi) w Hańsku, zbliżoną liczbę transakcji odnotował do Kulczyna, trzydzieści do Żdzarki i dwanaście do Rudki Łowieckiej. Historyk podaje sygnatury archiwalne i paginacje kart. Dobra były mocno cząstkowane¹⁷¹. Oto przykłady zapisów archiwalnych: „*Dobra kulczyńskie, 1654 r.; transakcja na kwotę 4000 zł. Dobra hańskie, kulczyńskie, żdzareckie, 1659 r.; transakcja na kwotę 600 zł. Helena Hańska i Anna Wilkowska, siostry, kwitują Mogilnickiego na sumę 500zł, za wcześniejszą zastawę dóbr hańskich, kulczyńskich, żdzareckich (bez daty)*”¹⁷². Hańsk, Kulczyn, Żdzarka, Kołacze 26 maja 1669 r. były własność Szymona Aleksandra z Mogilnicy Mogilnickiego, podstarościego grodzkiego horodelskiego i innych („*Simon Alexander z Mogilnicy... Wiadomo czynię... Ichmościom Panom dzierżawcom dóbr moich dziedzicznych we wsiach Hańsku, Kulczynie, Kołaczach i Żdzarce będących... tudzież Ich Mościów Panów Sąsiadów, jako współdziedziców dóbr i części w tych pomienionych wsiach...*”¹⁷³). Z 1689 r. pochodzi kontrakt między Michałem i Jakubem, braćmi Mogilnickimi¹⁷⁴, a w 1693 r. część dóbr hańskich i kulczyńskich była własnością Stanisława i Felicjana braci Milanowskich oraz Franciszka Puzewicza¹⁷⁵. Z 1695 r. pochodzą kontrakty i interczy przedślubne, sygnowane przez Mariannę Markowską, Michała Mogilnickiego i Wacława Wielohorskiego¹⁷⁶. W 1724 r. wśród właścicieli, współwłaścicieli i dzierżawców pojawiają się sukcesorzy Władysława Romanowskiego, Jana Ołędzkiego i Zofii Wereszczyńskiej, Blimowskich(?), Gutkowskich, Kozikanowiczów, Miączyńskich(?), a także grekokatolicki monaster chełmski ojców bazylianów¹⁷⁷. W 1732 r. część dóbr hańskich była współwłasnością Marcina Kalinowskiego, kasztelana kamienieckiego, oraz Ujazdowskich i Borowskich. Właściciele przez piętnaście lat nie płacili podatków. Sąsiedzka („przyjacielska”) próba rozstrzygnięcia sporu o niepłacenie podatków z części dóbr hańskich między Kalinowskimi, Ujazdowskimi, Borowskimi i Jędrzejowskimi (Andrzejewskimi) w archiwaliach jest opisana następująco: „*Między Jaśnie Wielmożnym JMC panem Marcinem Kalinowskim, kasztelanem kamienieckim, pułkownikiem Wojsk Koronnych, dóbr części Hańska po niegdy Urodzonym Adamie Jędrzejowskim cum attinentatiis, dziedzicem z jednej, a Urodzonym JMC panem Janem Ujazdowskim, swym i Urodzonego JM Pana Wojciecha Borowskiego imieniem czyniącym z drugiej strony, stanęła pewna, a w niczym nieodmienna kombinacja przyjacielska... Więc My, Przyjaciele, wejrzawszy w sama słuszość, informowawszy się tak z taryfy Anni 1666, jako i innych dokumentów, decydujemy, aby JWMC Pan kasztelan kamieniecki sumę przez JM Pana Ujazdowskiego, za część wzwyż rzeczoną, za podatek pogłównego od roku 1717, aż do roku 1732, to jest w ratach trzydzieści i jedną wyplaconą... w tychże pokazuje się kwitach im instanti oddał... przy nas Przyjaciolach oddał... Datt. w Hańsku Anno Millesimmo Septinquentesimo Trigesimo Secundo...*”¹⁷⁸. W latach 1735- 1738 (ok.) wieś Żdzarka z

gruntami rolnymi (cała lub dział) stanowiła własność strażnika Wielkiego Księstwa Litewskiego Antoniego Pocięja, właściciela dóbr różaniecko-włodawskich, a następnie podstolego chełmskiego Ludwika Bonieckiego¹⁷⁹. 30 listopada 1741 r. dobra hańskie były własnością Ludwika Kalinowskiego, starosty winnickiego „i innych Ichmościów...”¹⁸⁰. W 2 połowie XVIII w. część dóbr hańskich była własnością Kalinowskich i Giedzińskich¹⁸¹, a w 1774 r. własnością Kalinowskich i Kunickich¹⁸². Toczyły się również procesy sądowe o dział, m.in. o Starzyznę („...villa Starzyzna”) w latach osiemdziesiątych XVIII w.¹⁸³. Hańsk i Żdzarka, w latach osiemdziesiątych XVIII w. były własność Franciszka Kunickiego, podkomorzego chełmskiego (część dóbr)¹⁸⁴. Potwierdza to zapis z 9 stycznia 1789 r., kiedy wymieniany jest Franciszek Kunicki i łowczy koronny Bilski¹⁸⁵. Około 1790 r. (1790-92) dobra hańskie i kulczyńskie przejął Ignacy Miączyński, senator, polityk, publicysta, fundator kościołów i cerkwi, kolekcjoner dzieł sztuki (organizator Galerii im. Miączyńskich i Dzieduszyckich we Lwowie)¹⁸⁶.

Dobra ziemskie w Hańsku i Kulczynie od czasu założenia w XV w. stanowiły odrębne jednostki majątkowe, a w pewnych interwałach stanowiły wspólną jednostkę własnościową. Dla jednych i drugich dóbr na przełomie XVIII i XIX stulecia pojawia się próżnia, albo może niedostatek informacyjny. W przypadku dóbr hańskich w 1802 r. jako właściciel nadal występuje Franciszek Kunicki. Po jego śmierci w 1828 r. dziedziczy je syn jego Jan, a po nim jego brat przyrodni Wojciech. Ten scenariusz przedstawiony jest przez Szajdickiego i przez maszynopis w posiadaniu GOK w Hańsku. Dokumenty hipoteki stwierdzają jednoznacznie, że dobra hańskie już od 1821 r. stanowiły własność małżonków Wojciecha i Tekli z Bielskich Kunickich¹⁸⁷. W przedstawionych wyżej transakcjach i dziedziczeniach prawnych nie wykluczone jest częstkowanie dóbr. W 1858 r. dziedziczką dóbr hańskich jest Maria Okęcka, ale w innych dokumentach jako właściciel występuje Ludwik Bernard Okęcki¹⁸⁸. W 1880 r. dobra Hańsk należały do Ludwika Okęckiego (zmarł 5 kwietnia 1888 r.) i Jana(?) Jermałowicza¹⁸⁹. W 1893 r. dobra Hańsk były własnością Jana Jermałowicza (dobra były zadłużone i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie przygotowywało publiczną licytację)¹⁹⁰. W 1894 r. część dóbr hańskich dziedziczą spadkobiercy prawni Jana (Wulfa) Jermałowicza (nazwisko w dokumentach archiwalnych i w literaturze pisane w trzech wersjach: Jermałowicz, Jermołowicz, Jermułowicz). W tymże roku Towarzystwo Kredytowe Ziemskie ogłasza licytację tej części dóbr (m.in. folwark Olga – Dubeczno, Lubowież, Malinówka). Nieruchomość ziemską przeszła w ręce Rafała Szuldburga i jego spadkobierców prawnych. Po II wojnie światowej na podstawie dekretu o reformie rolnej zostały upaństwowione. Inne folwarki i grunty rolne (Hańsk, Ujazdów, Kracie) zostały rozparcelowane i skolonizowane.

Dobra dworskie w Hańsku w 1882 r. liczyły 12659 (9116?) morgów gruntów rolnych, lasów, wód i nieużytków, a w 1893 r. 10544 morgów. W „Księdze Adresowej Rzeczypospolitej Polskiej...” z 1929 r. własność ziemską w Hańsku nie występuje (ujęte są Lubowież i Bartoszycha). Ostatnim właścicielem hańskiej resztówki był Lalak¹⁹¹.

DOBRA KULCZYN

Dobra Kulczyn ok. 1860 – 1865 r. były własnością Ksawery Kroczyńskiej, a w 1867 r. Tekli(?) z Mogilnickich Dąbrowskiej. W 1873 r. właścicielem dóbr był Roznigild. W 1883 r. dobra ziemskie dworskie obejmowały obszar 2014 morgów (ok. 1000 ha). W 1929 r. w posiadaniu Józefa Boretti był majątek obejmujący obszar 515 ha. W 1946 r. Maria Boretti posiadała majątek o obszarze 107 ha 1078 m². Na podstawie dekretu o reformie rolnej majątek upaństwowiono i utworzono PGR. Dyrektorem PGR została ostatnia właścicielka dóbr kulczyńskich (niewielkiej części)¹⁹².

RUDKA ŁOWIECKA – DOBRA ŁOWCZA

Analogiczne wyniki jak dla Hańska otrzymał Łaszkiwicz do Rudki Łowieckiej. Dla lat 1652-1698 odnalazł dwanaście dokumentów dotyczących sprzedaży, zastawów, dożywocia, intercyz małżeńskich i przedmałżeńskich. W 1676 r. miała miejsce transakcja na sumę 8000 zł między Orzechowskimi i Bakowieckimi (Bukowieckimi?). Około 1700 r. właścicielem części wsi był Wojciech Olędzki, starosta szmeltyński i łowczy łukowski¹⁹³. W latach 80. XVIII w, toczył się proces sądowy o Rudkę i Łowczę, między Antonim Żukowskim i Bukowieckimi¹⁹⁴. Od połowy XVIII w. dobra były własnością Kunickich¹⁹⁵.

MACOSZYN I OSOWA - KRÓLEWSZCZYZNY

W 1654 r. królewszczyzny Macoszyn i Osowa (Ossowa Wola) były własnością starosty chełmskiego Mikołaja Potockiego i w dzierżawie Mariusza Stanisława Jaskólskiego, strażnika wojska koronnego¹⁹⁶. W 1764 r. Macoszyn w był dzierżawie(?) Łukasza Szymkowicza Szeklińskiego, podstolego lidzkiego¹⁹⁷. W latach 80. XVIII w. nadal były w posiadaniu królewskim („*villii regalibus*”)¹⁹⁸.

B. DWORY

Założenie dworsko-folwarczne w Hańsku było obronne z natury. Usytuowane na kilkumetrowym wyniesieniu nad poziomem bagna, nazywanego od niedawna (?) Krowim Bagnem (różnica poziomów wynosi 165, 166-170 m n.p.m). W zwieńczeniu ok. pięciohektarowego wyniesienia znajduje się rodzaj kopca. Założenie dworskie oddalone było około 700-800 m od linii wiejskiej zabudowy w kierunku zachodnim. „Dwór” jest terminem wieloznacznym. W znaczeniu podstawowym określa szlachecki albo magnacki wiejski dom mieszkalny (rzadziej miejski) o zredukowanej skali i skromnym w zasadzie wystroju. Definicja druga oznacza siedzibę ziemiańską – szlachecką lub magnacką – z budynkami mieszkalnymi, gospodarczymi, przemysłowymi, a także parkiem, ogrodami warzywnymi, sadami i stawami. W archiwaliach, głównie w dokumentach osiemnastowiecznych, „dworem” („dworkiem”, „rezydencją dyspozytorską”) nazywano domy mieszkalne zarządców (administratorów) i dzierżawców dóbr. Inny od dworów typ budowli mieszkalnych stanowią pałace – monumentalne, reprezentacyjne gmachy budowane w ośrodkach dóbr królewskich i magnackich, a także w miastach.

Dla zespołu dworskiego w Hańsku zachowały się w archiwalnych dokumentach rękopiśmiennych dwie wzmianki i jeden inwentarz: Opis dóbr ziemskich z pierwszej połowy XVII w. mówi m.in. o „starym dworze..” w Hańsku. Źródło z 1724 r. wzmiankuje o przydworskich łąkach: „... sianożęci wszystkie około dworu...”. Nawiasem mówiąc nie były to sianożęci pańskie, ale zakonników z chełmskiego konwentu bazylianów. Natomiast uproszczony inwentarz dworu pochodzi z 1693 r.

Do tych skromnych materiałów źródłowych dodaje bez wątpienia życia spis majątku ruchomego Tomasza Mogilnickiego, pana na Hańsku (1751 r.). Opis zespołu dworsko-folwarcznego z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. znajduje w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...”¹⁹⁹.

Opis dworu z częścią gospodarczą z 1693 r.

„Dwór drewniany z przykryciem dranicowym (dranice – deski „darte”, „łupane”, nietarte piłą, podobne do gontów). Trójwnętrkowy: dwie izby i piekarnia. Piece grzewcze z białych kafli, stan dobry. Wnętrza izb oświetlone dwoma oknami każda. Szyby w oprawach drewnianych i ołowiowych. Stajnia drewniana poszyta słomą. Dwór opasany płotem z wrotami przejezdny. Za płotem stodoła. Stan zachowania dworu – zły, stajnia nowa, płot zrujnowany. Tutaj pan nie mieszkał, może gościł. To były lata wzmózonego obrotu ziemią.

Opis dworu w Hańsku, 1693 r.

„ ... A najprzód dworek sam, nieostrożny, tylko stary płot już obalony około niego, dranice stare już miejscami powypadały (I wyraz nieoczytany – B. Sen.): Wrota do tego dworka obalone. We środku, to już pod tym dachem izdebek dwie, a trzecia piekarnia. Okien w tych izdebkach dwie, a w drugiej jedne, w olów oprawne, a drugie w drewno, szyby. W tych izdebkach piece białe kaflowe, dobre. Ex opposito (naprzeciw) samego dworku stajnia nowa, dylowana i dobrze poszyta. Za wrotami stodółka ... ”²⁰⁰

Majątek ruchomy Tomasza Mogilnickiego, 1751 r.

„Regestr rzeczy ruchomych po śmierci Świętej Pamięci Wielmożnego Imć Pana Tomasza Mogilnickiego, stolnika krasnostawskiego w różnych apparencyach znajdujących się, tudzież z różnego inwentarza po folwarkach, jako to: Hańsku, Horodyszczu, Polubiczach, Truszewicach, w Siennicy (?) będącego spisany dwudziestego piątego marca, roku tysięcznego siedemsetnego pięćdziesiątego pierwszego, ... i do akt grodzkich chełmskich podany.

1 mo.

Srebra różne ...

Sztuciec alias nożów dwanaście ...

Łyżek nro dwanaście ...

Grabek nro sześć ...

Widelce nro sześć ...

Łyszka jedna duża ...

Te zaś łyszki, noże, widelce, grabki, z puzderkami pod zamknięciem ...

Taca z postumentem srebrna jedna ...

Lichtarzów para jedna ...

Szczypce z ważkami srebrnymi i taca pod nie ...

Miednica i nalewka jedna ...

2 do.

Klejnoty

Spinka o diamentach jedenastu jedna ...

Spinka mniejsza diamentowa, o diamentach dziewięciu ...

Guzów do kontusza złotych ... z diamencikami sześć ...

Sygnet złoty, z krwawnikiem na którym ... rżnięty ...

Zegarek srebrny jeden ...

Zegar pobielony stołowy jeden ...

3 tio.

Szable

Karabela złota z rękojeścią jaspisową niebieską jedna ...

Pałasz czarny z kapturkiem złotym, w którym krwawnik jeden ...

Rękojeść do szabli kamienna ...

Kordelas połowy ...

Pałasz w niemieckiej oprawie ...

4 to.

Rzędy i kulbaki

Rząd suty pozłocisty ... na safianie czerwonym ...

Rządzik półsuty ...

Rządzik srebrny ...

Kulbaka oprawna czerkieska ...

5 to.

Pistolety

Pistoletów paryskich złotem nabijanych par dwie ...

Pistoletów mosiężnych par dwie ...

Fuzyi mosiężnych trzy ...

6 to.

Suknie

Żupan ponsowy grodetorowy jeden ...

Kontusz do niego ...

Żupan seledynowy grodetorowy ...

Kontusz cielisty czarnym aksamitem podszyty ...
Żupan ... kanelowy jeden ...
Kontusz zielony saski ze złotymi potrzebami jeden ...
Żupan izabelowy panelowy ...
Kontusz do niego grynszpanowy ze złotymi potrzebami ...
Żupan kitajkowy różowy ...
Kontusz amarantowy ...
Opończa karmazynowa żółtą kitajką podszyta ...
Opończa szara ...
Sznur złoty do kontusza ...

7 mo.

Futra

Bekiesza zielona z sukna saskiego, z potrzebami złotymi, podszyta kunami ...
Kiereja karmazynowa sukienna podszyta wilkami ...
Bekiesza ... bez futra ...
Popielic czarnych błam jeden ...
Baranek węgierski czarny ...
Baranki spod kierei siwe ...

8 wo.

Pasy, czapki

Pas złoty turecki w kolorach różnych ...
...
Pas złoty, haftowany, stary ...
Pawilen adamaszkowy ...
Czapka z siwym baranem ...
Czapka z kasztanowatym barankiem ...

...
Obicie sukienne ponsowe ...

...
Portrety cztery takąż robotą do drzwi ...

...
Kobierzec stary ...

9 no.

Cyna

Pólmisków większych dwanaście ...
Pólmisków mniejszych dwanaście ...

10 mo.

Miedź

Wanienka miedziana do kredensu ...
Konewka miedziana na piwo z przykrywadłem ...
Rondli z przykrywadłami trzy ...
Saganów dwa ...
Kocioł kuchenny duży z łańcuchem żelaznym ...
Garnek duży miedziany ...

...
Patelnia żelazna ...

...
Blach żelaznych trzy ...

...
Moździerzów mosiężnych dwa ...

11 mo.

Naczynia ciesielskie i różne

Pił ręcznych dużych dwie ...
Piła wodna jedna ... (sic! B. Seniuk)

...
Żelazo do gontów ...

...
Siekier skarbowych co są u parobków dworskich ...

...
Biurko z papierami ...

Szkatuł okowanych żelazem dwie ...
 ...
Obicie stare płócienne na jeden pokój (?) ...
Portretów pięć ...
Kanap zielonym suknem obitych dwie ...
Krzesel do nich jakichże dwanaście ...
Gdańskich krzesel sześć ...
Taboretów kamlotem zielonym obitych cztery ...
 14 to.
Książki
Volumina Legum tomów sześć ...
 ...
Swada polska jedna ...
Książ książek (sic) łacińskich, francuskich i polskich nro 50 ...
 12 mo.
Karety
Kareta gdańska ponsowym suknem wybita, z galonem białym jedwabnym ...
Wózek zielony podróżny ...
Kolaska francuska stara ...
 ...
Wóz kuchenny czarną skórą obity jeden ...
 13 to.
Szory
Szor poszóstny z mosiądzem i kulbaką fortyarską jeden ...
Szor czarny poczwórny ...
Kulbak masztalerskich dwie ...
 15 to.
Konie w Hańsku
Koni gniadych siedem cugowych ...
Klaczy gniadych dwie ...
Klacz biała ...
... Klacz gniada dwuletnia ...
Klaczka siwa ...
Klacz gniada młoda ...
(razem 14 koni – cugowych i zapewne wierzchowych – B. Sen.)
 16 to.
Na tymże folwarku konie robocze ...
Koń gniady stary ...
Koń myszaty ślepy na jedno oko ...
... Podjezdaków bułanych para ...
(razem 7 koni roboczych – B. Sen.)
 17 mo.
Bydło co się od pomoru zostało (sic – B. Sen.)
Wołów para jedna ...
Krów dwie ...
Cieleń jedno ...
 18 vo.
*Świń różnych na tymże folwarku dwadzieścia ...*²⁰¹

Założenie dworsko-parkowe z zespołem gospodarczym (dokładnie gospodarczym i przemysłowym) jest dobrze czytelne na dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych mapach. Brak niestety materiału ikonograficznego oraz planu sytuacyjnego założenia dworskiego. Na mapie Heldensfelda (1804-1806) naniesiony czwórboczny regularny zespół z trzema wyodrębniającymi się przestrzennie częściami gospodarczymi – od strony wjazdu (od wschodu) i północnej. Punkty budowlane ilościowo są imponujące. Na mapie Kwatermistrzowskiej z 1829 r. naniesione są punkty budowlane i napis „Dwór”. W miejscu obecnego Ujazdowa umieszczono napis „folwark Pirogowa”. Na niemieckiej mapie taktycznej „Karte des westlichen Russland” (mapa zachodniej Rosji) naniesiona została

schematycznie zabudowa i podpisy (ok. 1900-1909): „Gut” (dobra ziemskie, nieruchomości ziemskie) i „Brn.” (skrót od Brennerei – gorzelnia). Na mapie WIG (1930-1933) oznaczony został schematycznie zespół zabudowy dworsko-folwarcznej (w „Księdze Adresowej” z 1929 r. hańska własność ziemskie nie została wyodrębniona). W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego” znajdują się następujące dane: „*Hańsk, wieś i folwark ...na folwarku Hańsk budynków murowanych 5, drewnianych 26 ...płodozmian 4, 5, 8 i 14-półowy. Gorzelnia przerabiająca rocznie ok. 10 000 korcy kartofli, fabryka terpentyny i serów holenderskich, pokłady torfu.*”²⁰².

Zespół w kilkunastu wiekach egzemplifikował różne formy budowlano-przestrzenne. Pierwszy dwór Hańskich był z pewnością imponujący – to było ich rodowe gniazdo. Od XVII w. Hańsk nie miał jednego konkretnego gospodarza. Drewniany, zrujnowany dwór z 1693 r. był pewnie użytkowany częściej przez administratorów niż dziedziców, którzy mieszkali w rezydencjach poza Hańskiem (Kalinowscy, Mogilnicy, Miączyńscy, Pocięjowie, Kunicy). Inwestycyjną prężność należy łączyć z epoką Ignacego Miączyńskiego (kartograficznie potwierdzona przez Heldensfelda), następnie z Kunickimi i Okeckimi. Interesujące wydają się być lata Tomasza Mogielnickiego, krasnostawskiego stolnika (ale i tu spustoszenie poczyniło morowe powietrze: „*co się od pomoru zostało*”).

Założenie dworsko-folwarczne w Hańsku zostało zniszczone w czasie I wojny światowej. Po spalonej gorzelnii pozostały zgliszcza. Ostatnim właścicielem był Lalak. Obecnie z monumentalnego założenia zostały ślady w topografii: wyniesienie z kopcem, relikty prawdopodobnie piwnicy dworskiej, zgruzowana palona cegła, 3 stare lipy na zachodnim zboczu kopca, dobrze czytelne relikty alei lipowej (szpaleru lub zieleni obrzeżnej), staw oraz materialne ślady budynków dworskich w pobudowanych w zachodniej części dawnego założenia zagrodach chłopskich. Obecnie pozostałości znajdują się w obrębie Kolonii Hańsk (wschodnia część d. założenia – Kolonia Hańsk, nr 7).

Inwentaryzacja parku w Hańsku z ok. 1980 r.

„*Park dworski o pow. ok. 5 ha jest silnie zniszczony, a budynki dworskie rozebrane. Jego układ przestrzenno-kompozycyjny jest całkowicie zatarty ze względu na wzniesione nowe budynki mieszkalne, gospodarcze i wycięcie ok. 70% drzewostanu. Pozostały jedynie szeregi drzew ograniczających ośrodek dworski. Istniejące tu stawy łączyły się niegdyś z układem zieleni. Łącznie pozostało w parku ok. 100 drzew z 9 gat. i ok. 20 a zarośli. Z drzew występują głównie: *Tilia cordata* (lipa drobnolistna) 45 szt., *Fraxinus excelsior* (jesion wyniosły) 30, *Salix alba* (wierzba biała) 10.*”²⁰³.

Autorzy mówią o 100 zachowanych drzewach z dziewięciu gatunków. Według obecnego stanu zachowało się kilkanaście. Scenografia „znikania” zespołu dworsko-folwarcznego jest do pewnego stopnia podobna do „znikania pamięci” o pierwotnej, wielowiekowej lokalizacji starego Hańska, o zespole folwarcznym w Ujazdowi, licznych folwarkach, młynach i pasiekach.

Z zespołu dworsko-folwarcznego w Kulczynie (u Heldensfelda rozległe założenie rozciągające się po obu stronach osi komunikacyjnej Hańsk – Kulczyn) zachowało się kilka przebudowanych obiektów i pozostałości parku.

Inwentaryzacja parku w Kulczynie, ok. 1980 r.

„*Obiekt dworski o powierzchni 1,2 ha silnie zniszczony. Ocalałe fragmenty dawnego drzewostanu mają zatarty układ przestrzenny. Brak jest też elementów kompozycyjnych ... (Zachowało się, B. Sen.) 350 drzew z 11 gatunków ...*”²⁰⁴.

Tutaj liczbę starodrzewu, analogicznie jak w Hańsku, trzeba zawęzić do kilkunastu – kilkudziesięciu obiektów.

IV. CERKWIE, KOŚCIOŁY, CMENTARZE

A. WSTĘP

Andrzej Gil, autor monografii Kościoła wschodniego, stwierdził w jednej ze swoich prac, że cerkiew w Hańsku mimo niszczących inkursji tatarskich istniała. „... od 1510 roku, przez cały XVI w.”²⁰⁵. Istnieje do dzisiaj i jest użytkowana jako świątynia katolicka. Może być przykładem ekumenizmu, gdyż wyposażenie około dwieście lat temu translokowano z kościoła w Krasnymstawie. Zatem początki parafii prawosławnej i pierwszej cerkwi należy umieścić przed 1510 r. Ówczesna świątynia znajdowała około 1-1,5 km w kierunku zachodnim od obecnego usytuowania wsi. Na początku XVIII w. (ok. 1726 r.) cerkiew (już jako unicka) uległa zniszczeniu. Nowa świątynia powstała przed 1741 r. Niestety jej los jest nieznany (prawdopodobnie również uległa zniszczeniu). W 1774 r. wybudowano kolejną cerkiew, a przed 1789 r. odnotowano budowę następnej („cerkwi czyli kapliczki”), która w 1796 r. (po 20 stycznia) została zniszczona w wyniku pożaru. Kolejny obiekt powstał w latach 1796 -1800 r. i był użytkowany do 1882 r. (od 1875 r. jako obiekt prawosławny). Z przedstawionych informacji wynika, że w okresie około 1741-1789 (48 lat) wzniesiono w Hańsku trzy cerkwie. W 1882 r. powstała cerkiew obecnie istniejąca, od 1921 r. użytkowanej jako kościół rzymskokatolicki. Ponadto warto dodać, że w XVIII w. w należącej do hańskiej parafii Żdźzarce erygowano kaplicę filialną.

Dzieje parafii Hańsk, cerkwi parafialnej oraz cerkwi filialnej z Żdźzarce były na przestrzeni pięciu wieków skomplikowane pod względem budowlanym i konfesyjnym. Innym problemem jest kwestia patrona świątyni, który zmieniał się czterokrotnie. W publikacji „Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce” podano wezwania: Narodzenia Matki Bożej i Świętego Rajmunda. Natomiast w „Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce” można odnaleźć wezwanie Podwyższenia Krzyża Świętego oraz Świętego Rajmunda ustala następujących patronów: św. Rajmunda, a wcześniej święto Podwyższenia Krzyża Pańskiego²⁰⁶. Niestety rejestr poborowy z 1565 r. podaje jedynie określenie ecelesia ruthenorum (kościół ruski), bez podania wezwania (jak to było w tego rodzaju dokumentach przyjęte).

W Księgach Grodzkich Chełmskich znajduje się prezenta na cerkiew hańską z 1669 r., która także nie podaje wezwania świątyni. Patrocinium hańskiej cerkwi pojawia się w protokole wizytacyjnym z 1741 r.: „*Wizyta cerkwi hańskiej...w roku 1741 dnia 30 Novembris sporządzona. Cerkiew hańska pod tytułem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, w dobrach Jaśnie Wielmożnego Imci Ludwika Kalinowskiego...Porządna...*”. Protokół wizytacyjny z 1789 r. podaje inne wezwanie: „*Cerkiew czyli kapliczka do czasu wystawiona, pod tytułem Podwyższenia Świętego Krzyża...*”. Inwentarz z 1796 r. podaje wezwanie identyczne: „*Inwentarz cerkwi czyli kaplicy parochialnej hańskiej pod tytułem Podwyższenia Świętego Krzyża...*”. Identyczne wezwania znajdują się w inwentarzach z lat 1815 i 1818²⁰⁷.

W dokumentach archiwalnych i publikacjach z 2 połowy XIX w. pojawia się nowy patron: Święty Mikołaj Cudotwórca, biskup Miry. Święty czczony w Kościołach katolickim i prawosławnym, promowany szczególnie przez rosyjskich ideologów w okresie rozbiorów. W historyczno-statystycznym opisanu cerkwi i parafii hańskiej znajdują się następujące stwierdzenia (1887 r.): „*Staraja cerkow, postrojennaja wo imja swjatogo Nikołaja, była wiesma biednaja...Na miasto sgoriwszej staroj Nikołajewskoj cerkwi w 1798 godu w siele Gańsk postrojona była dierewjannaja cerkow wo imja Wozdwiżenija Czesnego i Żywotworjaszczago Kresta Gospodina...*”. Podobnie w źródle archiwalnym z 1860 r. znajduje się zapis: „*Spis tabelaryczny majątku duchownego, należącego do kościoła i probostwa r. g. we wsi Hańsku...Dawniej był kościół od tytułem Świętego Mikołaja, który przed siedemdziesięciu kilku laty zgorzał wraz z plebanią i wszelkimi dokumentami do tegoż kościoła należącymi...*”. Konfrontacja wymienionych źródeł pozwala stwierdzić, że kwestia

patrona parafii prawdopodobnie była obiektem manipulacji ze strony władz Cerkwi prawosławnej²⁰⁸.

B. DZIEJE BUDOWLANE ZESPOŁÓW CERKIEWNYCH. SPRZĘTY LITURGICZNE. DZIEJE BUDOWLANE OBIEKTÓW PARAFIALNYCH.

Cerkwie w Hańsku

Sakralne wiejskie budownictwo drewniane na ziemi chełmskiej, jak i w całym kraju, było w zasadzie dziełem wiejskich warsztatów ciesielskich. Pięć drewnianych historycznych cerkwi w Hańsku, znanych jedynie z inwentarzy archiwalnych, powstało jako dzieło nieznanymi z imienia budowniczych. Znani są natomiast fundatorzy i kolatorzy. Najpełniej udokumentowana jest istniejąca obecnie szósta cerkiew.

Najstarszy dostępny inwentarz powstał w 1741 r. („...roku 1741 dnia 30 Novembris...”). Kolatorem był Ludwik Kalinowski, starosta winnicki i inni właściciele dóbr hańskich, kulczyńskich i żdzareckich. Budowla znajdowała się w dobrym stanie zachowania („porządna”). Obiekt był drewniany i założony na planie podłużnym i trójdzielny, złożony z prezbiterium, nawy i babińca (kruchta, przedsionek). Nad babińcem znajdowała się dzwonnica. Cerkiew egzemplifikuje dominujący w tym czasie typ architektoniczny, w granicach eparchii chełmsko-bełskiej i włodzimiersko - brzeskiej (w XVIII w.). Naczynia i przedmioty liturgiczne były wykonane ze srebra, złożone oraz cynowe. Kielich sprowadzony został z Augsburga, znanego ośrodka złotniczego i jubilerskiego w Bawarii. Jeden mszał drukowano w oficynie wileńskiej, a drugi w lwowskiej. Ewangeliarz był pisany ręcznie. Na dzwonnicy umieszczono dwa dzwony i klepadło. Ponadto istniała sygnaturka i dwa dzwonki elewacyjne.

Opis cerkwi i parafii z 1741 r.

„Wizyta cerkwi hańskiej przez Nas Felicjana Filipa Wołodkowicza, z Bożej i Świętej Stolicy Apostolskiej Łaski Biskupa Chełmskiego i Bełskiego...w roku 1741 dnia 30 Novembris sporządzona. Cerkiew hańska pod tytułem Narodzenia Najśw. Marii Panny, w dobrach J. W. Imci Ludwika Kalinowskiego, starosty winnickiego i innych Ichmościów. W ścianach i dachach z kopułkami i na nich krzyżyki żelazne. W ołtarzach i obrazach ad proportione. Porządna. Cmentarz oparkanieniami miejscami potrzebuje. W tej okien cztery w ołów oprawnych. Drzwi cerkiewne na dwóch zawiasach z zaszczepką... Przy tejże cerkwi babinec na którym dzwonnica, kuna żelazna (zamek)w dzwonnicy ...

Srebro, mosiądz i cyna ett.

...Kielich srebrny z pateną, pstro pozłocisty, aszpurskiej roboty, z kapą na której osóbek trzy...Kielich z pateną cynowy, tyżeczka srebrna...na obrazie Świętej Trójcy koronek trzy srebrnych...agnusek srebrny pozłocisty... Aparaty, Vela, (szaty liturgiczne) Zasłonki ett.

...(...zasłonek cztery na Najświętszej Pannie...)

Księgi (Mszały wileński i lwowski drukowane, „...ewangelia ta pisana stara...”, inne)

Fundusz gruntowy: przy gruntach panów Kunickich, przy miedzy Panasiukowskiej na Olszynach, za młynem.

„Ogrodów dwa, jeden na którym plebania, drugi ogród za cerkwią na którym folwari inne przybudynki...”

Łąki: na Glinach, na Błotach pod Żdzarką.

„Paroch tej cerkwi Paweł Kijanowicz mający lat 48. Plebania wielkiej reperacji potrzebująca.”²⁰⁹

Następny protokół wizytacyjny z inwentarzem cerkiewnym napisał sekretarz towarzyszący władcy Maksymilianowi Ryłło w 1759 r. „Porządna” cerkiew hańska sprzed osiemnastu laty teraz „... w ścianach reperacji potrzebowała...”. Inwentarz wymienia także „carskie wrota” z przegrody ikonostasowej.

Między rokiem 1759 a 1774 (okres 15 lat) niedobry los spotkał świątynię hańską i zabudowania probostwa (prawdopodobnie pożar). W 1774 r. świątynia zinwentaryzowana w poprzednich wizytacjach już nie istniała („Cerkiew hańska w ścianach i dachach nowowybudowana. W tej okna w drzewo oprawne. Drzwi na zawiasach żelaznych troje. Przy

cerkwi na cmentarzu dzwonnica nowowypbudowana, nieskończona. Na której dzwonów trzy. Ołtarzów bardzo podłych trzy. Cmentarz oparkaniony, ze wszystkim zrujnowany.”²¹⁰). Dekrety wizytacyjne wskazują na konieczność zakończenia budowy cerkwi i dzwonnicy oraz uporządkowania cmentarza. Wskazywano także na potrzebę budowy nowych budynków plebańskich. W następnym, kolejnym już piętnastoleciu (1774-1789) przestała istnieć cerkiew określona w inwentarzu z 1774 r. jako „nowowypbudowana”. W wizytacji z dnia 9 stycznia 1789 r. znajduje się zapis, że stojąca na cmentarzu cerkiewnym świątynia jest właściwie „cerkwią-kaplicą” o charakterze przejściowym, prowizorycznym. Wspomniana w poprzedniej wizytacji niezakończona dzwonnica już nie istniała. Dzwony zawieszono na słupach. W dekretach wizytacyjnych z 1789 r. znajduje się uwaga, że techniczny stan świątyni nie pozwala sprawować Świętej Eucharystii, a nawet żałobnych nabożeństw pogrzebowych i jeżeli w okresie roku nie zostanie zbudowany nowy dom Boży, to „kaplicę... w interdzykt poddajemy.” „Cerkiew czyli kapliczka do czasu wystawiona, pod tytułem Podwyższenia Świętego Krzyża, w kollacyi J. W. Pana Bilskiego, łowczego koronnego J. W. Pana Kunickiego, podkomorzego Ziemi Chełmskiej. Słomą pokryta. Bez żadnych przystojnych ołtarzów, tylko mensę mająca i niektórymi obrazami ściany zasłonię. Okna w drzewo oprawne, drzwi jedne, z zamkiem wiszącym, na klamce żelaznej. Dzwonów na osobnych słupach zawieszonych dwa i cmentarz bez żadnego oparkanienia.”²¹¹.

Cerkiew wizytował z polecenia władzyki Teodozjusza Rostockiego, biskupa chełmskiego i metropolity kijowsko-wileńskiego, ksiądz Olimpiusz Zajkowski, rektor grecko-unickiego seminarium w Chełmie. Wizytację poprzednią prowadził Faustyn Kaube. Proboszczem w tych trudnych latach był ksiądz Paweł Lukoński (Luceński). Parafia liczyła około 1000 osób „do spowiedzi sposobnych”. Naczynia liturgiczne, wydaje się, to te które wymieniał wcześniejsze wizytacje: srebrny złożony kielich, patena i łyżeczka, wykonane ręką złotników augsburskich. Ani niezadowolający stan techniczny i estetyczny kaplicy zbudowanej przed 1789 r., ani wymogi teologiczno-liturgiczne, ani surowe dekrety powizytacyjne nie stanowiły siły sprawczej o wystarczającym ciężarze, by przekonać kolatorów i gromadę do budowy cerkwi o dobrym poziomie technicznym i artystycznym. Prowadzono jednak przy tej „bardzo nikczemne.” kaplicy parafialnej doraźne prace remontowe, wyposażono w nowe naczynia i sprzęty liturgiczne, wybudowano nową plebanię i folwark plebański, a na cerkiew gromadzono materiał budowlany.

Dosyć szczegółowy inwentarz z 1796 r. daje możliwość sporządzenia syntetycznego opisu kaplicy. Kaplica była drewniana, poszyta strzechą i zwieńczona żelaznym krzyżem. Obiekt był centralny, założony na planie sześciokąta. Przy ołtarzu wielkim po bokach, znajdowały się obrazy Ukrzyżowania i św. Jozafata. Na ścianach umieszczono obrazy Matki Boskiej w snycerskich ramach. Na wyposażeniu był wymieniany wcześniej kielich (tutaj w opisie „duży”), patena zdobiona „kokardą”, puszka komunijna srebrna złożona, druga puszka mniejsza ze złożonego srebra, wymieniane wcześniej łyżeczki komunijne, kadzielnica (trybularz), świecznik (?), feretron i „piękny” krzyż procesyjny.

Archiwalny inwentarz cerkwi, 1796 r. (fragmenty)

„Inwentarz cerkwi czyli kaplicy parochialnej hańskiej pod tytułem Podwyższenia Św. Krzyża spisany przeze mnie niżej podpisanego w czasie instalacyi W. J. Jakuba Gruszeckiego do tejże cerkwi i parochii...dnia 20go, mca stycznia p. d. k. (podług dawnego kalendarza – Bron. Seniuk) 1796go roku na gruncie w Hańsku Kaplica parochialna hańska z drzewa zabudowana w sześciokąt (sic!), bardzo nikczemna. W tej sufit z tarcic wybielonych, pod nakryciem słomianym. Mająca w sobie okien dwie kwadratowych ze szkłem, trzecie nad drzwiami okrągłe bez szkła. Drzwi jedne na dwóch żelaznych zawiasach, z łańcuszkiem do zamykania żelaznym. Na wierzchu kaplicy krzyż żelazny. Przy kaplicy, na cmentarzu, na dwóch sochach drewnianych zawieszzone dwa dzwony. W środku kaplicy ołtarz wielki. Na ścianie ram dwie snycerskiej roboty, jedna suto połączana, druga niebiesko malowana, w których obraz Matki Boskiej dobrze odmalowany (jeden obraz a ram dwie? B. Seniuk). Przy tym ołtarzu dwa obrazy, na bokach, nienajlepiej malowane. Jeden Pana Jezusa Ukrzyżowanego, drugi

Świętego Jozafata. Ołtarzyk procesjonalny, krzyż procesjonalny, z Passyą, piękny...Cmentarz oparkaniony mizernie...

...Puszka pro Venerabili na sedesie tombakowym. Korpus i wierzch z krzyżykiem srebrnym, wskroś pozłacana. Kielich z pateną kokardą, duży, augzburgskiej roboty intus wyzlacany...Puszcza na sedesie, z wierzchem, srebrna, wskroś pozłacana. Do których tyżeczek srebrnych dwie wyzlacanych....

Trybularz mosiężny, stary i mocny...

Tryswicznyk woskowy jeden...

Zabudowania plebańskie (...)Te wszystkie budynki na gruncie cerkiewnym pobudowane, prócz samej rezydencji plebańskiej, która na gruncie cudzym wystawiona (B. Seniuk)...

...Drzewo na cerkiew wywiezione

Podwalin obrobionych pięciosążniowych pięć

Kłód do rznienia piętnaście

Podwalin krótszych obrobionych sześć

Drzewa kostkowego startego sztuk pięćdziesiąt dziewięć

Tarcic dwucalowych pięciosążniowych dwadzieścia siedem

Tarcic półtoracalowych teże długości trzynaście

Tarcic dwucalowych pożyczonych pięciosążniowych sześćdziesiąt...

Jurisdika plebańska

Na łanie (? B. Seniuk) cerkiewnym chałupek mieszkalnych zupełnie zabudowanych dwie, trzecia zabudowana jeszcze nieskończona. Wszystkie drewniane, pod nakryciem, jedna pod dranicami, a druga pod słomą.

Powinności plebanowi hańskiemu dzień jeden odrobić... ”²¹²

Wizytację kanoniczną przeprowadził ksiądz Flawiusz Sierigutowski(?), rektor Greckokatolickiego Seminarium Duchownego w Chełmie, w czasie wprowadzania („instalacji”) na parafię hańską księdza Jakuba Gruszeckiego. W tym interwale pojawia się ważny problem w zakresie rekonstrukcji układu przestrzennego i usytuowania całej wsi, probostwa i cerkwi. Według cytowanego już Władimira Szajdickiego „(Mienczynski) między 1795 i 1802 godami...ukazał miasto i dla nowoj dierewjannoj cerkwy i dla cerkownych postrojek.”²¹³.

Przyjmując informacje Szajdickiego za wiarygodną, opisane w inwentarzu z 1796 r. budynki probostwa sytuowały się już na nowym miejscu. Translokacja wsi i zespołu cerkiewnego stała się faktem. Materiał budowlany opisany w inwentarzu złożono także z pewnością na nowym miejscu. Pożar kaplicy przyspieszył inaugurację prac budowlanych przy nowej cerkwi. Prace budowlane realizowano w latach 1796-1800, natomiast wykończeniowe i wyposażeniowe przez całe półwiecze. Cerkiew była usytuowana około 50 m. w kierunku zachodnim od cerkwi stojącej obecnie. Była orientowana, drewniana, trójdzielna i z wolnostojącą dzwonnica. Ołtarz wielki i dwa ołtarze boczne przeniesiono z rozebranego kościoła Świętego Krzyża w Krasnymstawie. Przegroda ikonostasowa wzniesiona została w 1845 r.²¹⁴. Według inwentarza z 1818 r. na wyposażeniu znajdowały się organy, co wynikało z procesu latynizacji Kościoła unickiego.

Fragmenty inwentarzy archiwalnych, 1818 r. i 1825 r.

„...Cerkiew pod tytułem Podwyższenie Świętego Krzyża.... Ta cerkiew drewniana, zewnątrz tarcicami szalowana, lat temu 18 jak pobudowana, gontami kryta, we środku tej kruchta. Chór, na tymże organ. Podłoga ceglana, sufit tarciczny...

W rogu tej cmentarza (cmentarza cerkiewnego, B. Sen.), za parkanem dzwonnica...(1818r.)”

„...Cerkiew częścią wybielona, częścią kolorami pomalowana... Posadzka tak w kruchcie, cerkwi, jako i zaktystyi z cegły ułożona...

(Dzwonnica, B. Sen.) w rogu od północy...

Ołtarz wielki snycerskiej roboty, z kolumnami, ramami, filarami, malarsko pozłacany, z cyborium takiejże roboty, posrebrzany, a częścią pozłacany...

Mensa murowana...

W tym ołtarzu statua Pana Jezusa Ukrzyżowanego (ubytek w karcie)...

Pobocznych ołtarzów dwa...(4.06.1825r.)”²¹⁵

Cerkiew remontowano w 1841 r. („*cerkiew podważona została podwalinami nowymi...*”) oraz wymieniono również gontowe pokrycie. Wynika z tego, że elementy budowli najbardziej wystawione na wilgoć trzeba było wymienić już po czterdziestu latach. Zrąb wcześniej zabezpieczono szalunkiem. Drewnianą dzwonnice wzniesiono w północno-zachodnim narożu cmentarza cerkiewnego (prawdopodobnie po zewnętrznej stronie ogrodzenia).

Zabudowania probostwa hańskiego

W Archiwum Państwowym w Lublinie znajduje się dokładny plan geodezyjny planów budowlanych i gruntów hańskich, jednak bez naniesionej zabudowy. Utrudnia to lokalizację zabudowań plebańskich. Pewnych informacji, choć mało precyzyjnych dostarczają mapy. W hipotece dóbr hańskich (zespół Państwowego Biura Notarialnego we Włodawie, Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział Chełm) znajduje się cząstkowy plan probostwa z 1911 r.

Wymienione źródła oraz informacje uzyskane od mieszkańców Hańska wskazują następujące lokalizacje domu proboszcza i części gospodarczej probostwa: 1. blok zabudowy usytuowanym na północ od obecnie istniejącej cerkwi; 2. w miejscu istniejącej obecnie murowanej plebani, czyli w kierunku zachodnim od obecnego kościoła; 3. w miejscu zachowanego, dawnego murowanego urzędu gminy, po II wojny światowej biurowca Gminnej Spółdzielni, czyli w bloku zabudowy położonym na południe od obecnie istniejącej świątyni.

W cytowanym inwentarzu z 1796 r. znajduje się informacja: „...*wszystkie budynki na gruncie cerkiewnym pobudowane, prócz samej rezydencji plebańskiej, która na gruncie cudzym wystawiona...*”. Przez ponad sto lat ten formalno-prawny fakt nie został zmieniony, pewnie nie było takiej potrzeby. Dom plebański stał na gruncie nie będącym własnością cerkwi parafialnej, a zespół gospodarczy stał na cerkiewnym gruncie funduszowym. Na początku dwudziestego stulecia podjęto rutynowe czynności administracyjne w celu uregulowania tego problemu. Z tego czasu pochodzi wspomniany plan sytuacyjny części nazwanej w inwentarzu z 1796 r. rezydencją plebańską, a na planie z 1911 r. „...*gruntami nazwanymi Ogrody Hańsk, wydzielonymi z dóbr majątku hańskiego*”. Plan opracował geometra Karol (nazwisko nieczytelne) i zatwierdził geometra przysięgły Henryk Taborowski (skala planu 1:5000). Plan obejmuje ułożone równoleżnikowo trzy rodzaje własności: od północy: „*Ziemli cerkownego prawosławnego prichoda Gańsk*”, od południa: „*Ziemli krestjan sielenija Gańsk*” i po środku „*Grunty nazwane ogrodami Hańsk...*”. Od zachodu (napis urwany): „*Imienije Gańsk*” znajdowały się dobra dworskie hańskie. Nakreślony planik „*gruntów nazwanych ogrodami Hańsk*” to prawdopodobnie długa działka na której stoi murowany budynek d. urzędu gminy i GS. Na rysunku nr 1 projektu budowlanego zespołu urzędu gminy z 1923 r. od strony północnej znajduje się cmentarz cerkiewny, a od południa grunty orne Bazylego Ujazdowskiego. Wynika z tego, że w latach 1796 – 1914 tutaj sytuowało się probostwo w Hańsku (albo w miejscu istniejącej obecnie murowanej plebani lub zajmowało oba te place.

W opinii obecnego proboszcza parafii św. Rajmunda w Hańsku plebania greckokatolickiego parocha Jana Dolinowskiego znajdowała się tutaj, gdzie obecnie stoi budynek starej gminy i GS. Warto dodać, że według „*Klirowych Wiedomostiej*” z 1909 r. popówka była usytuowana „*na cerkownej usadiebnej ziemi*”²¹⁶. Ponadto wydaje się, że w wariancie mówiącym o miejscu, gdzie obecnie znajduje się apteka i ośrodek zdrowia, kryje się także część prawdy. Na tych placach wzniesiono w latach 1909-1910 duży dom psalomszczyka, dyrygenta i śpiewaka cerkiewnego²¹⁷.

Fragmenty inwentarzy cerkiewnych i dóbr parafialnych

Inwentarz majątku nieruchomego, ruchomości i funduszy probostwa grecko-unickiego w Hańsku, 1860 r. Gubernia lubelska, powiat radzyński, diecezja chełmska, dekanat włodawski.

„Spis tabelaryczny majątku duchownego, należącego (do) kościoła i probostwa r. g. we wsi Hańsku..... Kościół i parafia r. g. Hańsk, a filia we wsi Żdżarce w roku 1795 wzniesiona²¹⁸, erygowana jest przez W. Ignacego Miączyńskiego, niegdyś dziedzica dóbr, uczyniona przez niego erekcja w roku 1795 i przez J. W. biskupa bełzkiego, administratora diecezji chełmskiej zatwierdzona... Dawniej był kościół pod tytułem Sgo Mikołaja, który przed siedemdziesięciu kilku laty zgorzał wraz plebanią i wszelkimi dokumentami do tegoż kościoła należącymi, a w miejscu jego stanął kościół drewniany, dotychczas istniejący, w roku 1798 zbudowany. Przy tym kościele jest tylko jeden proboszcz, jeden organista i dziad jeden do posługi.

Do tej parafii należą wsie:

	<i>Mające wyznania grecko-unickiego</i>	<i>Odległość od kościoła</i>
<i>Wieś Hańsk</i>	<i>głów 510</i>	<i>o wiorst –</i>
<i>Wieś Kołacze</i>	<i>głów 301</i>	<i>o wiorst 10</i>
<i>Wieś Lubowież</i>	<i>głów 21</i>	<i>o wiorst 5</i>
<i>Wieś Szczęśniki</i>	<i>głów 96</i>	<i>o wiorst 4</i>
<i>Wieś Starzyzna</i>	<i>głów 127</i>	<i>o wiorst 5</i>
<i>Wieś Żdżarka</i>	<i>głów 182</i>	<i>o wiorst 6</i>
<i>Wieś Konstantynówka</i>	<i>głów 96</i>	<i>o wiorst 3</i>
<i>Wieś Kulczyn</i>	<i>głów 380</i>	<i>o wiorst 6</i>

W ogóle ludności w parafii głów 1713.

Kościół parafia (sic) r. g. odległy jest od kościołów w graniczących z nią parafiach jako to:

Od kościoła parafii Kosyń wiorst 10

Od kościoła parafii Wereszyn wiorst 10

Od kościoła parafii Wytuczno wiorst 9

... Odpust w tym kościele jest jeden tylko w roku na Podwyższenie Krzyża Sgo, dnia 26 września...

... Dochody z pobieranych opłat od obrzędów religijnych (iura stolae):

<i>... Od aktu urodzenia dziecięcia</i>	<i>r. s. 8</i>	<i>kop. 40</i>
<i>... Od aktu każdej zapowiedzi</i>	<i>r. s. 1</i>	<i>kop. 87 1/2</i>
<i>... Od aktu małżeństwa</i>	<i>r. s. 5</i>	<i>kop. 62 1/2</i>
<i>... Od aktu śmierci</i>	<i>r. s. 3</i>	<i>kop. 6</i>
<i>... Od ślubu</i>	<i>r. s. 7</i>	<i>kop. 50</i>
<i>... Od zapowiedzi</i>	<i>r. s. 7</i>	<i>kop. 50</i>
<i>... Od wyvodu</i>	<i>r. s. 1</i>	<i>kop. 25</i>
<i>... Za pochowanie zwłok ze śpiewem</i>		
<i>od osób starszych nad lat 15</i>	<i>r. s. 7</i>	<i>kop. 65</i>
<i>od osób wieku niższego</i>	<i>r. s. 1</i>	<i>kop. 20</i>
<i>... Za mszę śpiewaną</i>	<i>r. s. 1</i>	<i>kop. 80</i>

...grunta probostwa w r. 1838 były na miarę nowopolską mierzone przez geometrę Jakuba Rudzińskiego

...których obszerność wynosiła...

<i>... Ogółem powierzchni</i>	<i>155 morgów</i>	<i>152 pręty</i>
<i>... ogrodów</i>	<i>1 morga</i>	<i>172 pręty</i>
<i>... gruntu ornego</i>	<i>92 morgi</i>	<i>95 prętów</i>
<i>... łąk</i>	<i>53 morgi</i>	<i>77 prętów</i>
<i>... inne</i>		

Zbiór.... i omlot ziarna w korcach i garncach....

<i>Żyto ozime</i>	<i>50 korcy</i>
<i>Żyto jare</i>	<i>6 korcy</i>
<i>Pszenica ozima</i>	<i>24 korcy</i>
<i>Jęczmień</i>	<i>24 korcy</i>
<i>Owies</i>	<i>36 korcy</i>
<i>Gryka</i>	<i>12 korcy</i>
<i>Groch</i>	<i>4 korce</i>

<i>Proso</i>	<i>1 korzec</i>
<i>Konopie</i>	<i>3 korcy</i>
<i>Siemię</i>	<i>2 korcy</i>
<i>Kartofle</i>	<i>60 korcy...</i>

Siana fur parokonnnych 40...

Ogród fruktowy poza plebanią położony... Ziemia ma piasek czerwony, nie bywa gnojony i żadnym warzywem nie bywa zasiewany, ma w sobie gatunek drzewa:

<i>Gruszki</i>	<i>Sapieżanka</i>	<i>1</i>
	<i>Cukrówek</i>	<i>3</i>
	<i>Wodzianka</i>	<i>1</i>
	<i>Panien</i>	<i>4</i>
<i>Jabłonie</i>	<i>Papierówek</i>	<i>1</i>
	<i>Sztetynów</i>	<i>3</i>
	<i>Muszkatówka</i>	<i>1</i>
<i>Śliwek węgierek</i>	<i>30</i>	
<i>Wiśnie proste</i>	<i>20</i>	
<i>Porzeczka krzaków</i>	<i>30</i>	
<i>Agrestu krzaków</i>	<i>30</i>	

Ogród warzywny poza powyższym ogrodem będący plotem ogrodzony... co roku bywa gnojony, wszelkimi bywa warzywami zasiewany...

Klasyfikacja gruntów...

Gruntu pszennego klasy II mórg 67

Gruntu żytniego klasy III mórg 45...

Inne

Inwentarz żywy...

Koni 2

Woły robocze 4

Krowy 5

Bydło młode 13

Świń 5...

Czeladź

Parobków 2ch, każdemu z płacą po r. s. 15

Dziewek 2, każdej z płacą po r. s. 7,50

Chłopak 1, z płacą r. s. 6

Pastuch 1, z płacą r. s. 6

Oprócz tego mają wikt u beneficjenta...

...

Gospodarstwo bywa obrabiane częścią czeladzią, a częścią najmem...

...

Zabudowania, ogrodzenia, rowy, drogi, mosty...

...Dom mieszkalny plebanią zwany wystawiony jest z drzewa w węgiel. Stoi frontem na wschód, ma ganek. Sień w środku do połowy przecina, a w tej jest podłoga z tarcic.

Po prawej stronie jest kuchnia z piecem chlebowym i piecem ogrzewalnym kaflowym, w tej jest podłoga z tarcic. Okien dwuskrzydłowych dwoje, drzwi jedne także. Sufit z tarcic.

Po lewej stronie sieni wchodząc jest stancya o dwóch oknach dwuskrzydlatych i kominek szafiasty.

Z tej na prawo idąc napotyka się stancja druga, o dwóch oknach podobnie dwuskrzydlatych i piec jeden kaflowy te obydwie stancje ogrzewający.

Z tej stancji wchodzi się do stancji ułatwiającej wchód do sieni na wprost ganku będącej. Jest w niej jedno okno szwedzkie i piec wspólny z kuchnią i drzwi dwuskrzydlate jedne.

Z tej stancji przez drzwi pojedyncze wchodzi się do spiżarni o jednym oknie będącej.

Tak w tych stancyach jako i w spiżarni podłoga jest z tarcic i sufit podobnie. Okna mają szyby, i okiennice, i kompletne w każdym szczególe okucie. Drzwi zaś wszystkie w stancyach i drzwi wchodowe z ganku mają zamki i klucze.

Dach kryty jest gankiem

Budynek ten ma obszerność 48 stóp długości, a 29 szerokości, a wysokości 10, jest w stanie dobrym.

Do ubezpieczenia przedstawiony będzie na sumę r. s. 520.

...Okólnik na wprost plebanii poza drogą będący w czworobok postawiony. Wystawiony jest z drzewa w słupy, stoi frontem na zachód. Mieści w sobie rozmaite z bali ściany oddzielające pomieszczenia na trzodę chlewną, bydło, konie, sprzęty gospodarcze itp. Są drzwi różne, a wszystkie mają kuny żelazne. Dach słomą kryty.

Budynek ten ma 48 stóp długości, 88 szerokości, a wysokości 9. W stanie jest dobrym...

...Stodoła poza okólnikiem stojąca, wystawiona z drzewa w słupy, stoi frontem na wschód, ma 2 toki i 3 zasieki. Drzwi 4... Dach słomą kryty. Ma obszerność 100 stóp długości, 17 szerokości, a 10 wysokości...

Dom dla organisty i sług kościelnych wystawiony jest z drzewa, w węgiel. Stoi frontem na południe. Sień go całkiem na wpeł przecina... Dach słomą kryty, obszerność budynku wynosi 41 długości, 17 szerokości, a 7 wysokości (z pewnością stóp – B. Sen.)

...Ogrodzenia

a. Parkan ogradzający ogród fruktowy ma długości sążni 102. Wystawiony jest z materiału drzewnego. W słupy, ściany z bali dartych...

Od ogrodu warzywnego jest płot z chrustu, na kolki...

Przed plebania jest płot z żerdzi dartych, na sztorc bitych, do żerdzi kolkami dębowymi przywiertywanych ...

Od drogi przed plebanią są dwie furtki na zawiasach żelaznych i klamki, a w płocie od ogrodu warzywnego jest prosta furka na kunach drewnianych...

b. Płot ogradzający ogród warzywny od gościńca z Hańska do Kulczyzna prowadzący, dotyka się płotu od ogrodu fruktowego, ma sążni 126, wystawiony jest z chrustu w kolki...

Z drugiej strony przeciwległej temu płotowi należy do dworu..

...

Beneficjant sam, bez przykładania się cudzego, opłaca podatki roczne:

a. Subsidium chariitativum	rs. -	kop. 75
b. Podymnego	rs. 9	kop. 60
c. Liwerunku...	rs. 18	kop -

...Znajdują się 2 cegielnie, wapniarnia, gorzelnia, młyny i wiatrak, lecz te są własnością dziedzica dóbr Hańska....a. Wolne mlewo w młynach dóbr Hańsk...na utrzymanie swoje i czeladzi potrzebuje rocznie zboża mielonego korcy 30, a drzewa na opał fur 156....²¹⁹

Inwentarz datowany na 1860 r. był obligatoryjny dla wszystkich jednostek parafialnych. Spis tabelaryczny jest znakomitym kompendium do badań nad życiem religijnym, gospodarczym i demograficznym parafii. Probostwo hańskie prezentowało dobrze zorganizowaną i prowadzoną przez parocha Jana Dolinowskiego jednostkę cerkiewną i gospodarczą. Część ekonomiczna składała się z:

- dużej, poprzedzonej frontowym gankiem sześciokątnej plebani (w przyziemiu ok. 14,60×8,80m.)
- wielkiego okólnika (w przyziemiu 26,80×14,60 m)
- drewnianej stodoły o dwóch przejazdach (w rzucie przyziemia 30,40×5,18 m)

- sadu (ogród fruktowy; bok dłuższy 217m) liczącego ponad 120 drzew i krzewów owocowych (śliwek węgierek 30!)
- ogrodu warzywnego w którym bok dłuższy miał ponad 268 metrów bieżących.

Czeladź opłacana gotówką i żywiona w kuchni plebańskiej, składała się z dwóch parobków, dwóch dziewczek, chłopaka do pomocy i pastucha do bydła i wołów. Królewski fundusz gruntowy obejmował powierzchnię 155 morgów 152 pręty decymalne.

Przy parafii hańskiej zorganizowano tzw. jurydykę. Część gruntów pańskich i kilka rodzin chłopskich wyodrębniono spod jurysdykcji właścicieli dóbr hańskich, kulczyńskich i podporządkowano jurysdykcji miejscowego proboszcza. W niedalekiej odległości, dla analogii, znajdowały się jurydyki klasztorne w Orchówku oraz klasztorna i cerkiewna we Włodawie.

Dobre materiały do tego okresu znajdują się w: „*Protokole oddania administracji probostwa Greko-Unickiego Hańska J. K. (Jegomości Księdzu? B. Sen.) Janowi Dolinowskiemu Proboszczowi Cycowa.*” datowanie protokołu: 28 listopad/10 grudzień 1857 r., oraz w: „*Protokole instalacji Księdza Jana Dolinowskiego, byłego Proboszcza Cycowa, Administratora parafii Hańska, na Proboszcza Parafii Hańska.*” (datowanie protokołu: 30 styczeń/11 luty 1860 r.). Uroczystości instalacyjne i Mszę Świętą prowadził ksiądz Adam Jankowski, kanonik Grekokatolickiej Katedry Chełmskiej, dziekan włodawski. Prezentę wystawiła w 1858 roku Maria Okęcka, dziedziczka dóbr hańskich i kolatorka cerkwi²²⁰.

C. BUDOWA CERKWI ISTNIEJĄCEJ OBECNIE, OD 1921 R. UŻYTKOWANEJ JAKO KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI. INWESTYCJE TOWARZYSZĄCE.

Cerkiew parafialna pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego.

Dnia 10 czerwca 1881 r. poświęcono plac i wmurowano kamień węgielny pod budowę nowej prawosławnej cerkwi parafialnej. „*10 junija 1881 godu zalożena i stroitsja na szczot kazni nowaja kamiennaja cerkow s kołokolnieju, kotoraja na nowomu 1883 godu imiejel byt okonczena.*”²²¹ Autorem projektu(?) i nadzór budowlany sprawował architekt Tomasz Orłowski. Wykonawcą był Wasilij Koboziew, przedsiębiorca z Homla. Ikonostas według wzorników opracowanych dla Przywiślańskiego Kraju, wykonany został w Warszawie, w zakładzie Prechnera. Malowidła ścienne i ikony były pędzla Gajewskiego i Gaponiuka (Haponiuka - autora malowideł cerkwi włodawskiej) „*ziemskiego strażnika powiatu włodawskiego, byłego słuchacza klasztornej szkoły w Jabłecznej*”. Antymis pochodził z 1875 r. Dwa nowe dzwony powstały w Zakładzie Zwolińskiego w Warszawie, a dwa pozostałe pochodziły ze starej cerkwi. Kosztorys inwestycji wynosił 25108 rubli (według „*Klirowych Wiedomostiej*”) lub 25116,80 rubli (według Szajdickiego). Ceremonia poświęcenia nowej świątyni miał miejsce 10 lipca 1883 r. Uroczystości prowadził ksiądz Teodor Piotr Lachocki (Teodor Piotrowicz?), proboszcz hański i jednocześnie dziekan włodawski, który doprowadził do realizacji inwestycji i sprawował ogólne kierownictwo nad budową²²². Był absolwent prawosławnego kijowskiego seminarium duchownego i dziekan I okręgu włodawskiego. Ksiądz Lachocki rozbudował także cerkiew filialną w Żdzarce. Dnia 12 listopada 1891 r. od niezgaszonego węgla zapaliły się sprzęty cerkiewne i przedmioty liturgiczne w „*ołtare i ponamarni*” (prezbiterium i zakrystii). Spłonął ołtarz, prawa strona ściany ikonostasowej, „*plaszcenica s futerałom*” (całun z pokrowcem), drewniane krzyże i inne przedmioty, a w zakrystii sufit. Remont przeprowadzono w styczniu 1892 r. Koszt remontu wyniósł około 150 rubli.

W 1913 r. ledwie trzydzieści lata od daty budowy cerkwi, wymieniono drewniany strop („*remont i ustrojstwo nowego dierwjanowego pola w cerkwie*”). Protokół oglądu i jednocześnie protokół konieczności, podpisali: proboszcz A. Ostrowski(?), starosta

cerkiewny Grigorij Iwaniuk (Iwasiuk?), psalomszczik, „poczetnyje prichożanie” Iwan Sobczuk i Łuka Łysek oraz majster budowlany Andrej Gajk (Gajp?). Prace rozpoczęto w lipcu 1913 r. Wartość prac i materiałów według kosztorysu wyniósł 400 rubli srebrem²²³. Cerkiew drewnianą z 1798 roku przeniesiono do Siedliszcza w powiecie chełmskim, gdzie spłonęła.

Translokacja cerkwi, 1798 r., oprac. Władimir Szajdickij, 1887 r.

*„Stara cerkiew („drewniejszaja”- starsza) w wiosce Hańsk znajdowała się w odległości 1,5 wiorsty od dzisiejszego cerkiewnego placu w kierunku południowo-zachodnim od zespołu dworskiego („pomieszcziczej usadby”). Stara cerkiew świętego Mikołaja była bardzo skromna, zniszczona, poszyta słomą...W 1796 i 1797 latach stara cerkiew ... spaliła się (?? B. Sen.)...To było powodem do przyśpieszenia budowy nowej cerkwi, ale już nie na tym samym miejscu, ale na innym – wskazanym przez obszarnika...W związku z przeniesieniem wioski Hańska na nowe, dzisiejsze miejsce, około tego czasu, i z przekształceniem przez obszarnika placu cerkiewnego i placów na których znajdowały się budynki chłopskie w orne pola, zniszczone zostało miejsce na którym kiedyś odbywała się Bezkrwawa Ofiara Boża i które było święte obecnością Boga. Jeden niewielki kamień na pagórku z lewej strony znajdującej się kiedyś drogi do wsi Kulczyn, pokazuje miejsce na którym stała cerkiew, a niewielki słup, nie opodal od tego miejsca przypomina o blisko stojącym domu duchownego...W miejscu spalonej starej cerkwi Świętego Mikołaja, w 1798 roku we wsi Hańsku została zbudowana drewniana cerkiew pod wezwaniem Podniesienia Krzyża Pańskiego...”*²²⁴

Kaplica filialna pw. św. Onufrego w Żdźzarce

W 1795 r.(?) „...kosztem gromady żdżareckiej wystawiono...” kaplicę filialną pw. Św. Onufrego. Dla potrzeb liturgicznych wyposażono ją w sprzęty, szaty i naczynia mszalne (kielich, patenę i łyżeczkę komunijną ze złoczonego srebra). Wokół rozmierzono cmentarz cerkiewny, pełniący również funkcje cmentarza grzebalnego. W 1884 r. ksiądz Teodor Lachocki, proboszcz hański, rozbudował kaplicę („kaplicę przebudował na cerkiew”). Ale, jak pisze Szajdickij, w 1887 r. nie składano tutaj Ofiary Eucharystycznej, a odbywały się tylko w czasie pochówków nabożeństwa żałobne.

Świątynia była założona na planie centralnym, drewniana, w 1796 r. pokryta dranicami. We wnętrzu mensa była również drewniana, a w retabulum znajdował się obraz św. Onufrego. Obiekt został zniszczony po roku 1920. Obecnie cmentarz jest opuszczony i zaniedbany²²⁵. Według inwentarza konsystorskiego z 1818 r. cerkiew była: „Drewniana, lat 20 jako pobudowana... Dzwonnica z dwóch słupów uformowana, dranicami pokryta...”²²⁶.

Inwentarz kaplicy w Żdźzarce, 1796 r.

„Inwentarz kaplicy afiliowanej żdżareckiej

Kaplica żdżarecka w kwadrat z ciosanego drzewa wybudowana. Osiem sążni trackich (B. Seniuk) wokoło szerokości i długości, pod tytułem S. o. Onufryusza. Dwie okien ze szkłem mającą, drzwi jedne na biegunach drewnianych, z zaszczepką drewnianą. Dranicami pokryta. Cmentarz około oparkaniony, reperacji potrzebujący.

Pod dachem kaplicowym dzwonek mierny. Na ścianie kaplicy zamiast ołtarza rama stolarskiej roboty bez żadnego malowania, w której obraz S. Onufrego. Mensa szczupła, drewniana. Cyboryum stolarskiej roboty, na zawiasach żelaznych, niebiesko malowane. Na boku ołtarza obraz S. Mikołaja, niewielki, na płótnie malowany bardzo błaho...

Kielich z pateną i łyżeczką srebrną intus wyślacany...

Gruntów, ogrodów żadnych ta kaplica nie ma.

*Kosztem gromady żdżareckiej wystawiona...”*²²⁷

Inne obiekty sakralne

W 1913 r. mieszkańcy Kulczyna rozpoczęli starania o budowę w Kulczynie cerkwi na placu niedaleko cmentarza prawosławnego. Pismo prawosławnych mieszkańców Kulczyna do Eulogiusza, arcybiskupa chełmskiego i lubelskiego, z 29 maja 1913 r. zawierało między

innymi słowami: „...*plac...protiw ucziliszcza...na ziemle Iwana Kaszewskiego, gdzie to kogda stojala karczma, kladbiszcze sochranilaś staroje, dusz w naszej dierewni bolje 700, katorije na sije dielo żertawujut okolo 1000 rublej...*”²²⁸. Niestety materiały archiwalne nie wyjaśniają losów tej inicjatywy.

Innym obiektem był dom psalomszczyka zbudowany kosztem Szuldbergów. Miał w przyziemiu wymiary 22×14 łokci, a przestrzeń wewnętrzną składała się z dwóch dużych komnat, kuchni i spiżarki. Na repetycję chóru wydzielono salę opisaną w projekcie jako pomieszczenie „dla śpiewki”.

Warto również dodać, że przy cerkwi parafialnej zorganizowano „Cerkiewne Bractwo” i „Cerkiewne Siestryctwo”. Biblioteka parafialna liczyła w 1881 r. 14 tomów, a w 1909 r. 134 tomy. Około 1880 r. proboszcz pobierał rocznie 1200 rubli pensji, psalomszczik 200, stróż nocny 50 rubli pensji. W 1881 r. starosta cerkiewnym był Teodor Antoniuk, a w 1914 r. funkcję psalomszczika pełnił Nikita Sawczuk, a wcześniej w 1909 r. pochodzący z Sahrynia Josif Pietrowicz Bojko²²⁹.

D. DEMOGRAFIA I STATYSTYKA

Miejscowości należące do greckokatolickiej parafii Podwyższenia Krzyża Świętego w Hańsku w 1818 r. i w 1825 r. to: Hańsk, młyn Lecie, Kołacze, Szychuta (2 domy). Żdzarka, „Starzyzna i dom 1. Głębokie młynarz”, Szczęśniki, Kulczyn. Majdan Konstantynówka i „Młyn Kozak zwany, o pół mili leżący”.

Liczba domów i osób dorosłych (prawdopodobnie od ósmego roku życia)

		1818 r.		1825 r.
1.	Hańsk i młyn Lecie	75	?	74
2.	Kołacze i Szychuta	41	?	40
3.	Żdzarka	26	231	
4.	Starzyzna i Głębokie	21	147	
5.	Szczęśniki	11	85	
6.	Kulczyn	56	404	
7.	Majdan Konstantynówka	5	17	
8.	Młyn „Kozak”	1	13	
	razem:	236	1678	
	w 1815 r.		1572 ²³⁰	

Miejscowości należące do prawosławnej parafii p. w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Hańsku: Hańsk, Kołacze, Konstantynówka, Kulczyn, Lubowież, Starzyzna, Szczęśniki, Żdzarka (Konstantynówka – nie Majdan).

Liczba domów („dworów”), mężczyzn, kobiet:

1887 r.	domy	mężczyźni	kobiety	razem
prawosławni	250	1002	1051	2053
rzymskokatolicy	30	123	125	248
protestanci	39	157	170	327
Żydzi	3	15	15	33
suma	322	1297	1364	2661

Według „Klirowych Wiedomostiej” w następnych latach stan osobowy zmienił się w niewielkim stopniu w przypadku wyznania prawosławnego. Nastąpił natomiast wzrost liczby osób wyznania mojżeszowego i protestanckiego:

1883 r.		domy	mężczyźni	kobiety	razem osób
	Żydzi	7	28	33	61
	protestanci	45	181	142	323
1885 r.	żydzi	6	26	24	50
1888 r.	żydzi	35	35	36	71
1889 r.	protestanci	46	186	206	392 ²³¹

Miejscowości należące do prawosławnej parafii p. w. Podwyższenia Świętego Krzyża w Hańsku, liczby domów, mężczyzn, kobiet; 1909 i 1910 r.

	l. domów	1909 r.		1910 r.	
		l. mężczyzn	l. kobiet	l. domów	l. kobiet
Hańsk	-	-	-	113	454
Żdżarka	53	212	222	51	205
Kozaki	4	19	28	4	19
Konstantynówka	24	99	95	24	97
Kulczyn	86	344	351	89	359
Leta	4	19	15	5	20
Starzyzna	23	95	105	23	95
Szcześniki	28	112	130	35	140
razem:	222	900	946	344	1389
	bez Hańska				
	razem osób:		1846		2828 ²³²

Z zestawień wynika, że najwięcej prawosławnych rodzin mieszkało w Hańsku - 119, następnie w Kulczynie - 89, Żdżarce - 51 i Szcześnikach - 35. W takiej też kolejności układała się liczba ludności: Hańsk 908, Kulczyn 716, Żdżarka 424, Szcześniki 298. Jedna rodzina liczyła średnio 8 osób i statystykach wyraźnie przeważały kobiety, około 3 - 5 %.

E. ERYGOWANIE RZYMSKOKATOLICKIEJ PARAFII PW. ŚW. RAJMUNDA I PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚWIĘTEGO W HAŃSKI. UTWORZENIE HAŃSKIEGO DEKANATU.

Rzymskokatolicka Parafia pw. św. Rajmunda i Podwyższenia Krzyża Świętego erygowana została w 1921 r.²³³. Dekanat hański, wydzielony z dekanatu włodawskiego erygowano w 1992 r. Murowaną cerkiew prawosławną przejął Kościół rzymskokatolicki. Dokonano adaptacji dla teologicznych i liturgicznych potrzeb Kościoła katolickiego. Według autorów „Katalogu zabytków...”: „...zachowano częściowo wyposażenie dawnej cerkwi greckokatolickiej...”²³⁴. Ołtarz wielki z ok. 1716 r., dłuta i pędzla Szymona Słowikowskiego, przeniesiony został do nowej greckokatolickiej cerkwi w Hańsku przed 1816 r. z rozebranego kościoła Świętego Krzyża w Krasnymstawie. Odnowiony został przez malarza Lubomira Tanakiewicza około 1882 r. Ma kształt późnobarokowy, a w polu głównym rokokowy krucyfiks (XVIII w., warsztat Macieja Polejowskiego, pracującego we Włodawie i Orchówku). W zwieńczeniu umieszczona jest gloria z Gołębicą Ducha Świętego. Ołtarze boczne również są późnobarokowe i pochodzą z ok. 1716 r. Wykonane zostały również przez Szymona Słowikowskiego. W lewym ołtarzu w polu głównym znajduje się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem z pierwszej połowy XVIII w. W inwentarzu z 1825 roku znajduje się zapis, że w ołtarzu wielkim zawieszono „figurę Ukrzyżowanego Chrystusa” (być może to

rokowy krucyfiks zachowany do czasów obecnych). W opisie W. Szajdickiego (1897 r.) w ołtarzu wielkim miały się znajdować figury św. Jozafata i Mojżesza.

F. SPIS KAPLANÓW I GŁÓWNE WYDARZENIA Z DZIEJÓW PARAFII.

1669 r. Jan Hastanuszowicz²³⁵

1720(?) - 1741(ok.) Paweł Kijanowicz²³⁶.

1786 - 1789 (ok.) Paweł Luceński (Lukoński), proboszcz hański, dziekan krasnostawski²³⁷.

1795 Michał Paszkowski²³⁸

1795 (1796?) - 1814. Jakub Gruszecki²³⁹

1814 - 31.05.1820 Szymon Dolinowski, wcześniej proboszcz w Otroczy k. Janowa Lubelskiego (ojciec Jana Dolińskiego)²⁴⁰

1820 – 1821 Bazyli Gruszecki, wcześniej prawdopodobnie proboszcz w Cycowie²⁴¹

1821 – 1857 Onufry Aresztowicz²⁴²

1857 – 1875 Jan Dolinowski²⁴³

15.11.1875 – ok. 1889 Teodor Piotrowicz Lachocki²⁴⁴

pr 1909 – ok. 1914 Arseniusz Ostrowski²⁴⁵

1920 – 1926 Rzymskokatolicka parafia w Hańsku nie była ujęta w „Katalogu Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Podlaskiej”.

1921 – Konstancy Harasim²⁴⁶.

1945 – 1948 Administratorem parafii był ksiądz kanonik Marceł Matuszelański²⁴⁷

1985 – Skrócony wyciąg z „Katalogu Duchowieństwa i Parafii...”, rocznik 1985.

- *Parafię w Hańsku erygowano w 1921 r.*

- *Księgi metrykalne zachowane od 1822 roku.*

- *Proboszcz Hańska ksiądz Wiesław Wyrzykowski, w parafii od 1982 r., wikary ks. Maciej Głasek w parafii od 1984 roku.*

- *Kaplice filialne w Dubecznie i Kulczynie.*

- *Dwa odpusty: św. Rocha i Podniesienia Krzyża Świętego.*

- *Miejscowości należące do parafii: Hańsk Pierwszy, Hańsk Drugi, Kolonia Hańsk, Hańsk PGR, Bukowski Las, Dubeczno, Konstanyńówka, Kulczyn, Rudka Łowiecka, Stary Majdan, Szczęśniki, Ujazdów, Wojciechów, Żdżarka.*

- *Liczba mieszkańców w parafii: 3420, inne wyznania 64²⁴⁸*

1992 – Na podstawie dekretu Ojca Świętego Jana Pawła II w 1992 roku dokonano zmian terytorialnych i administracyjnych w strukturze diecezji i dekanatów w Polsce. Część północnych dekanatów diecezji siedleckiej przyłączono do diecezji drohiczyńskiej. Zmieniono nazwę diecezji z „Siedleckiej, czyli Podlaskiej” na „Siedlecką”. Z południowych parafii dekanatu włodawskiego wydzielono dekanat hański. Parafie należące do dekanatu hańskiego: Hańsk, Dubeczno, Kosyń z kaplicą w Osowie, Stary Brus, Uhrusk, Urszulin, Wereszczyn, Wola Wereszczyńska, Wola Uhruska, Wytyczno. W 1999 r. dziekanem był ksiądz Bogusław Bolesta, wicedziekanem ksiądz Andrzej Tomczak²⁴⁹.

1999 – Parafie rzymskokatolickie w Hańsku i Dubecznie. Skrócony wyciąg z Katalogu Diecezji Siedleckiej, 1999 r.

Parafia NMP Królowej Polski w Dubecznie

Parafia erygowana w 1989 r. Kościół parafialny murowany, wybudowany w latach 1984-1986, staraniem księdza Wiesława Wyrzykowskiego, ówczesnego proboszcza Hańska.

Parafia św. Rajmunda w Hańsku

Miejscowości należące do parafii: Hańsk, Hańsk II, Hańsk Kolonia, Bukowski Las, Hańsk PGR, Konstantinówka, Kulczyn PGR i Kolonia, Rudka Łowiecka, Stary Majdan, Szczęśniki, Ujazdów, Wojciechów, Żdzarka.

Mieszkańców 2110

Inne wyznania 31

Kaplica dojazdowa w Kolonii Kulczyn.

Odpusty: św. Rajmunda, Podwyższenia Krzyża Świętego.

Proboszcz: ks. Bogusław Bolesta, w parafii od 19.08.1995, mgr teologii, kanonik honorowy Kapituły Kolegiaty Łukowskiej²⁵⁰.

Rok 2008.

Dziekan dekanatu hańskiego i proboszcz Hańska – ksiądz Ryszard Koziół

Proboszcz parafii w Dubecznie – ksiądz Eugeniusz Pepa

Kościół w Osowie jest kościołem filialnym kościoła parafialnego w Kosyniu.

Zmarli parafii Dubeczno są chowani na cmentarzu w Hańsku.

Historycznie, przez blisko 500 lat, ludność polska gminy Hańsk (w obecnych granicach) należała administracyjnie do dwóch parafii: Przemienienia Pańskiego w Sawinie (wszystkie punkty osadnicze od Rudki Łowieckiej na południu, po Żdzarkę na północy) oraz Świętego Jana Chrzciciela w Uhrusku (Osowa i Macoszyn). Natomiast ludność ukraińska gminy Hańsk ortodoksyjnej i greckokatolickiej konfesji należała administracyjnie do dwóch parafii: Podwyższenia Krzyża Świętego w Hańsku (wszystkie punkty osadnicze od Starego Majdanu na południu, po Żdzarkę i Głębokie na północy) i Świętego Jana Chrzciciela w Kosyniu (Osowa i Macoszyn: „*Parochya wieś Kosyń, Maczoszyn, Osowa...*”)²⁵¹. Po likwidacji prawosławnej parafii w Hańsku i utworzeniu parafii rzymskokatolickiej zmieniła się struktura administracyjna Kościoła zachodniego i wschodniego w gminie. Ludność rzymskokatolicka wsi należących do parafii w Sawinie została włączona do nowoerygowanej parafii św. Rajmunda w Hańsku, a Osowa i Macoszyn zostały w parafii uhruskiej. Po II wojnie światowej i deportacji ludności ukraińskiej erygowano rzymskokatolicką parafię w Kosyniu. Obecnie strukturę uzupełniają, niedawno wzniesiono kościoły rzymskokatolickie w Osowie i Dubecznie.

Losy Ukraińców były bardziej skomplikowane. Ludność Hańska i wsi położonych równoleżnikowo na południe przeniesiono do parafii św. Jana Chrzciciela w Kosyniu, pozostałe punkty osadnicze (Szczęśniki, Starzyzna, Żdzarka, Kozaki, Głębokie) podporządkowano erygowanej przed I wojną światową prawosławnej parafii w Suchawie. Po „Akcjach Wisła” ludność ukraińską przesiedlono do ZSRR oraz na ziemie północne i zachodnie Polski.

Obecnie w obrębie rzymskokatolickiego dekanatu hańskiego są dwie parafie w Gminie Hańsk – w Hańsku i Dubecznie. Mieszkańcy Osowy i Macoszyna należą do parafii w Kosyniu (również dekanat Hańsk). W Osowie wzniesiono kościół filialny parafii św. Jana Chrzciciela w Kosyniu.

Niepokojąca jest nieobecność parafii rzymskokatolickiej pw. św. Rajmunda w Hańsku w latach 1921 - 1925 w „Ordo Divini Officii...diec. podlaskiej”. W pracy poświęconej prawosławnej diecezji lubelskiej znajduje się konstatacja, że budynek cerkwi prawosławnej w Hańsku został przejęty przez Kościół rzymskokatolicki przed 1922 rokiem, na podstawie dekretu Naczelnika Państwa z dnia 16 grudnia 1918 r. Brak informacji o parafii należy chyba tłumaczyć trudnościami w czasach odbudowy niepodległego państwa polskiego²⁵².

G. CMENTARZE

Pierwszy cmentarz grzebalny w Hańsku usytuowany poza obrębem cmentarza cerkiewnego rozmierzono na parafialnym gruncie funduszowym po 1846 r. (1848?) („*Działo się we wsi Hańsku, w kancelarii wójta gminy, dnia 5/17 października 1846... (Na cmentarz)... wybrany został plac wzgórzysty, suchy... na włoce i gruntach kościelnych... 50 przętów kwadratowych miary nowopolskiej...*”²⁵³).

Ofiary panującej w tym czasie epidemii tyfusu grzebano w innym miejscu. Dokumentacja archiwalna z 1877 r. podaje wymiary cmentarzy w Hańsku i Żdźzarce. Hańsk 20×41 sążni, w przeliczeniu na system metryczny: ok. 43×87 m = około 37 arów. Żdźzarka 20×22 sążni, w przeliczeniu na system metryczny: ok. 43×47 m = około 20 arów. Pierwszy pomiar z lat czterdziestych XIX w. został powiększony pierwszy raz po 1875 r., i drugi raz w latach dwudziestych XX w., kiedy prowadzono prace miernicze przy organizacji cmentarza rzymskokatolickiego. W Biurze Geodezji we Włodawie znajduje się plan cmentarzy – trójnekropalii – z 1925 r.²⁵⁴ O „... *starom kładbiszczu...*” w Kulczynie wzmiankują archiwalia z 1913 r.²⁵⁵

O najstarszych pochówkach pisze wielokrotnie cytowany Szajdickij. W XVIII w. i wcześniej zmarłych chowano przy cerkwiach. Po translokacji wsi i cerkwi cmentarz zaorano („*raspachano*”). W pierwszej połowie XIX w. grzebano na nowym cmentarzu cerkiewnym, a dokładnie w miejscu stojącej obecnie cerkwi.

Wiadomość o cmentarzach, 1887 r.

„...*Kładbiszczu*

W prozłom stoletje pokojniki pogrebaliss na starom cerkownom pogostie. Miasto eto z 1800 goda zaniato pod pomiszczicze pole i raspachano. W pierwoju połowimu ninieszniago stoletja umierszije pogrebalis na nowom cerkownom pogostie, na tom samom miestie, gdzie tiepier postrojona nowaja kamiennaja cerkow...”²⁵⁶

Cmentarz w Hańsku usytuowany jest poza strefą zabudowy wiejskiej w kierunku wschodnim, przy historycznej osi komunikacyjnej Hańsk - Macoszyn. Egzemplifikuje chronologiczną i konfesyjną trójnekropolię. Cmentarz rzymskokatolicki, zorganizowany najpóźniej, położony jest najbliżej wsi i utrzymany jest w stanie dobrym. Za nim, pośrodku zespołu cmentarnego, znajduje się nekropolia prawosławna, ze zniszczonymi kamiennymi nagrobkami. Trzeci cmentarz, najstarszy, z czasów grecko-unickich, graniczy od zachodu z cmentarzem prawosławnym. Znajdują się tutaj resztki starodrzewu, czytelne ślady mogił ziemnych, krzewy i relikty drewnianych krzyży. Przy cmentarzach bizantyjskiej konfesji gmina prowadzi prace porządkowe. Zmarłych z Osowy i Macoszyna, należących do parafii św. Jana Chrzciciela w Kosyniu, chowano na cmentarzu parafialnym w Kosyniu. Świadectwem minionego osadnictwa niemieckiego są opuszczone cmentarze w następujących miejscowościach: Dubeczno (cmentarz ewangelicki, 0,45 ha, czytelne ślady mogił ziemnych), Kulczyn Kolonia (cmentarz ewangelicki, zachowany kamienny nagrobek Johana Fritza, zm. 4.11.1939 r. i nagrobek Telkera zm. w 1937 r.), Ujazdów (cmentarz ewangelicki, 0,30 ha, czytelne ślady mogił ziemnych) i Wojciechów (cmentarz ewangelicki, 0,52 ha, czytelne ślady mogił ziemnych, zniszczone nagrobki kamienne). Podstawowa dokumentacja obiektów – karty cmentarzy opracowane przez mgr Czesława Kielbonia – przechowywana jest w Chełmskiej Delegaturze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony zabytków w Lublinie.

Zmarłych Wyznania Mojżeszowego chowano, jak można przypuszczać, na cmentarzu tego wyznania w Sawinie.

V. KSIĄDZ JAN DOLINOWSKI 1814 - 1874/75 - PAROCH HAŃSKA I CYCOWA

Kalendarium

Ksiądz Jan Dolinowski urodził się 15 maja 1814 r. w Hańsku, powiat włodawski. Ojciec jego, Szymon, był proboszczem greckokatolickiej parafii w Hańsku, wcześniej w Otroczy koło Janowa Lubelskiego. Ojciec był kapłanem światłym i wykształconym. Mieszkając w Hańsku prowadził jednocześnie wykłady z teologii w greckokatolickim eparchialnym seminarium duchownym w Chełmie. Matka, Paraskewyja Prakseida, była córką duchownego greckokatolickiego (pochodziła z Gruszeckich?). Jan Dolinowski naukę początkową pobierał w szkole Ojców Pijarów w Chełmie. W latach 1826-1830 uczył się w szkole wojewódzkiej w Lublinie. W latach 1831-1832 uczył się leśnictwa w Szkole Rolniczej i Leśnej w Marymoncie pod Warszawą. W zespole archiwalnym Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego przechowywane są dokumenty personalne księdza Dolinowskiego, m.in. jego prośba o przyjęcie do greckokatolickiego seminarium w Chełmie. Podanie nosi datę 1 grudnia 1832 r. Niektórzy biografowie księdza uważają, że studia teologiczne podjął pod wpływem rozmów ze swoim ojcem chrzestnym, księdzem Filipem Felicjanem Szumborskim, prałatem kapituły chełmskiej, wtedy już władką chełmskim. W latach 1833-1836 uczył się w greckokatolickim eparchialnym seminarium duchownym. Po skończonych studiach otrzymał święcenia kapłańskie. Ożenił się z Teklą z Pociejów. W pracy księdza Janusza Kani znajduje się informacja, że Pocij (imienia brak) był proboszczem w Posadowie koło Tyszowiec. Wśród księży występują jeszcze Eliasza Pocij i syn jego Jan. Po kasacie Cerkwi greckokatolickiej w 1875 r., jeden z Pocijów uciekł do greckokatolickiej metropolii lwowskiej i tam prowadził pracę duszpasterską.

W literaturze znajduje dramatyczny epizod z życia Proboszcza: *„Ksiądz Dolinowski, gorący patriota, całą siłą sprzeciwia się zarządzeniom władz zaborczych. Wraz z kilku swymi parafianami jest kandydatem do uwięzienia i zsyłki na Sybir. Żandarmi mający go aresztować zastają go na łożu śmierci. Umiera 10 stycznia 1875 r. Grób jego został zrównany z ziemią i pozbawiony krzyża i napisu. Dziś tylko w przybliżeniu można określić miejsce, gdzie znajduje się jego mogiła. Pamięć jednak o nim, zarówno w Hańsku, jak i w Cycowie, jest wciąż żywa.”*²⁵⁷. Cerkiew greckokatolicka, w tym greckounicka, do obecnych czasów stosuje kalendarz juliański („stary styl”, „veteris stili”). Tym należy tłumaczyć różne daty śmierci Księdza: 10 stycznia 1875 r. i 29 grudnia 1874 r.

Biogramy księdza Jana Dolinowskiego, greckokatolickiego parocha Cycowa i Hańska, znajdują się w czterech encyklopediach. Bardzo intrygująca jest entuzjastyczna laudacja w piętnastotomowym „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”, redagowanym i wydawanym w tym okresie dziejów Polski, kiedy niezbędna była pieczęć: „Dozwoleno Cenzuroju”: *„Hańsk, wieś i folwark, powiat włodawski... Posiada cerkiew parafialną dla ludności rusińskiej... Tu urodził się i przebywał jako proboszcz ksiądz Dolinowski, znany pszczolarz, tu miał on swą sławną pasiekę.”*

W zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie przechowywana jest pisana własnoręcznie ankieta personalna osiemnastoletniego popowicza, który po przerwanych (?) warszawskich studiach rozpoczął starania o przyjęcie do greckokatolickiego eparchialnego seminarium duchownego w Chełmie.

„Wywód słowny

Kandydata życzącego sobie być przyjętym do Seminarium Diecezjalnego Chełmskiego...

Jak się nazywasz i czego żądasz?

Nazywam się Jan Dolinowski i żądam być przyjętym do Seminarium Chełmskiego dla słuchania nauk usposabiających do Stanu Duchownego....

Co masz za pobudki do takiego stanu?

Abym w tym stanie mógł się stać pomocą do zbawienia innych; niemniej też abym nabywszy nauk mógł być użytecznym społeczności ludzkiej.”

W tej samej jednostce archiwalnej przechowywana jest także opinia komisji kwalifikacyjnej pod przewodnictwem księdza Jana Teraszkiewicza, kanonika katedry chełmskiej, rektora i profesora chełmskiego greckokatolickiego seminarium duchownego

(profesor od 1819 r., rektor od 1827, późniejszy greckokatolicki władca chełmski). Obydwa dokumenty są datowane 1 grudnia 1832 r. „*Po wyegzaminowaniu stawiającego się kandydata Jana Dolinowskiego, w celu pomieszczenia go w Seminarium Diecezjalnym Chełmskim... uznaliśmy go być godnym przyjęcia do tegoż Seminarium.*”²⁵⁸.

Przrodnik i konstruktor.

Paroch Jan Dolinowski pierwszy na ziemiach polskich opracował zasady konstrukcyjne i zbudował własnoręcznie ul ramowy otwierany od góry. „*Skonstruował oryginalny ul, w którym zastosował rozwiązania konstrukcyjne ula Dzierżona (snozowego) i przewiewnego ula Nutta... Ul Dolinowskiego po pewnych udoskonaleniach stał się prototypem ula warszawskiego.*”²⁵⁹. Talent i pracowitość ojca odziedziczył najstarszy syn proboszcza – Piotr Szymon Dolinowski. W latach 1872-1873 był kierownikiem pasieki doświadczalnej Stowarzyszenia Pszczelarzy Polskich na Czystem pod Warszawą. Jak ojciec prowadził badania i prace konstrukcyjne, za które na warszawskiej wystawie rolniczej w 1874 r. otrzymał list pochwalny²⁶⁰. Następujące informacje o księdzu zawiera obowiązujący obecnie podręcznik akademickiego: „...*zupełnie oryginalny ul został skonstruowany w Polsce przez ks. Jana Dolinowskiego. Ul ten... miał stosunkowo dużą pojemność, a dzięki zastosowaniu grubych ścian i odpowiedniej izolacji gniazda stanowił pomieszczenie, w którym pszczoły mogły doskonale zimować. W okresie letnim można było odslaniać specjalne wietrzniki, zapewniające dobrą wentylację gniazda...Był on też jednym z pierwszych w świecie uli ramowych... pokazany na wystawie rolniczej w Łowiczu (1859) zdobył ogólne uznanie i wkrótce rozpowszechnił się w centralnej części kraju, a później nawet w Rosji....ks. Jan Dolinowski, konstruktor pierwszego polskiego ula ramowego, a przy tym wybitny nauczyciel pszczelnictwa...Dzięki dobrej znajomości literatury światowej... wiedział, że wydajność pasiek można podnieść jedynie przez zastosowanie ula o wyjmowanych ramkach. Opublikował wiele artykułów w czasopiśmie wychodzących w ówczesnym Królestwie Polskim, a wzorowa jego pasieka stała się celem wycieczek pszczelarzy.*”²⁶¹.

Publikacje wyników badań i doświadczeń – dzielenie się trudem swojej pracy z innymi

Na podstawie własnych wieloletnich doświadczeń i badań, żmudnych i szczegółowych oraz studiów („... przewertował on ważniejsze dzieła francuskie, niemieckie, angielskie, rosyjskie i włoskie...”!!) opracował i napisał następujące pszczelarskie książki:

- *Chów pszczół w ścisłym połączeniu metody rojnej z miodną w stosownym na ten cel urządzonym ulu, zalecającym się najłatwiejszym rozmnażaniem rojów oraz wydatkiem największej ilości najczystszej miodu i wosku*, Warszawa 1854,

- *Zasady pszczolnictwa, zastosowane do konstrukcji ula ramowego*, 1859 (1860?)

„*Zasady pszczolnictwa...*”, druga publikacja księdza Dolinowskiego została wydana jeszcze raz drukiem w 1875 roku pod zmienionym tytułem: „*Pszczolnictwo praktyczne, czyli chów pszczół w ulu ramowym zastosowanym do naszego klimatu przez księdza Jana Dolinowskiego z ulepszeniami praktycznych pszczelarzy*”. Jak informuje Encyklopedia Pszczelarstwa wydanie zostało uzupełnione przez innych autorów. „*Zasady pszczolnictwa...*” zostały przełożone na język rosyjski i niemiecki (A. Kohn przełożył na język niemiecki, a A. Mieczyski na język rosyjski)²⁶². Przekład niemiecki był znaczącym międzynarodowym osiągnięciem księdza. Ogłaszał również profesjonalne artykuły w następujących czasopiśmie: „*Tygodniku Rolniczo-Przemysłowym*”, „*Gazecie Rolniczej*”, „*Korespondencie Rolniczej*” i innych.

W kwietniu 1853 r. wziął udział w konferencji pszczelarzy w Strzegocinie, w guberni warszawskiej. W czerwcu prowadził wykłady w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie. Informuje o tym pismo Muchanowa (imię napisane nieczytelnie), Kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego do unickiego władcy chełmskiej eparchii z

18/30 maja 1853 r.: „Kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego „Ma zaszczyt upraszać najuprzejmiej JWJX (Jaśnie Wielmożnego Jegomości Księdza, B. Sen.) Biskupa, czyliby nie raczył dozwolić Xu Dolinowskiemu, proboszczowi Cycowa przybyć na dni piętnaście do Warszawy, licząc od dnia 5 czerwca r. b. n. s. (roku bieżącego nowego stylu, B. Sen.), a to celem obejrzenia pszczolnika w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie i udzielenia uczniom objaśnień co do różnych gatunków uli, jako posiadający w tym względzie wiadomości i doświadczenie...”²⁶³. Odpowiedź władzyki chełmskiego, datowana 4 czerwca 1853 roku, zawiera treść następującą: „Do Jaśnie Wielmożnego Muchanowa, Rzeczywistego Radcy Stanu, Kuratora Naukowego Okręgu Warszawskiego, wielu Towarzystw Naukowych Członka i licznych Orderów Kawalera...Biskup Administrator Diecezji Chełmskiej z chlubą przyjmuje takowe żądanie, z chęcią zezwala aby X Jan Dolinowski do Warszawy się udał...”²⁶⁴.

Wcześniej, w kwietniu tegoż roku proboszcz Cycowa uczestniczył w pszczelarskich warsztatach naukowo-praktycznych w Strzegocinie, powiat Łęczycza guberni warszawskiej, gdzie miejscowy dziedzic i pszczelarz Ordega zaprosił wybitnych polskich pszczelarzy. W archiwaliach zachowało się pismo władzyki chełmskiego do Jana Dolinowskiego zezwalające na udział w strzegocińskiej konferencji²⁶⁵.

W 1859 r. Towarzystwo Rolnicze Królestwa Polskiego zorganizowało w Łowiczu krajową wystawę rolniczą, na której ul ramowy skonstruowany przez księdza otrzymał wielki medal srebrny. Medal srebrny otrzymał również za prezentację ula ramowego Dolinowskiego na wystawie w 1884 r. w Odessie na Ukrainie rosyjski pszczelarz Krywcow.

Ul ramowy Dolinowskiego prezentowany na krajowych wystawach rolniczo-przemysłowych w roku 1867 i 1874 „...uznany został przez konferencję pszczelarzy Królestwa Kongresowego za najlepszy.”²⁶⁶.

Ksiądz Jan Dolinowski, grecko-unicki paroch Hańska i Cycowa był tytanem pracy. Dzięki jego badaniom, konstrukcjom i popularyzacji ma Lubelszczyźnie, w całym Królestwie Polskim, w cesarstwie austriackim i na Podolu nastąpił imponujący rozwój sztuki pszczelarskiej. Według Leona Karłowicza: „W ciągu kilkunastu lat ogromnie powiększył się stan pasiek, jak również zmieniła się ich jakość...W okolicy Łęcznej, Milejowa, Trawnik, Bogdanki i w wielu znacznie dalej położonych miejscowościach pszczelarstwo stało się ulubionym zajęciem w licznych dworach, plebaniach i gospodarstwach chłopskich, z zbiory miodu podniosły się wielokrotnie. W Rysiu, jak podaje Gazeta Lubelska z r. 1879, w pasiece Gustawa Tosińskiego było w r. 1864 zaledwie 13 pni – zwykłych kłód i dzierzonów, po 15 latach były już 343 pnie, w tym Dolinowskiego 150, z boku dostępnych 75, galicyjskich 50, reszta to ule różne polskie i zagraniczne. Podobnie było w Nadrybiu w pasiece Bogdanowicza, właściciela Bogdanki, w Łęcznej u księdza Wrzesińskiego, w Piotrowicach w majątku Tymienieckiego, w Krzczonowie u księdza Więckowskiego i u wielu innych pszczelarzy wzorujących się na metodach pracy ks. Dolinowskiego. Także w Galicji zaczęto stosować tu i ówdzie te ule... Robert Nabelak z Żółkwi, sekretarz Towarzystwa Pszczelarskiego w tej miejscowości, Ferdynand Kułakowski z Chorośca – uczeń Lubienieckiego, Mikołaj Łysy z Bieniewa na Podolu wysoko cenili ten typ ula, zanim nie przyszły nowe, lepsze rozwiązania. Od ula Dolinowskiego, zmienionego nieco przez Ramoszyńskiego, bliska już była droga do dalszych ulepszeń, jakich dokonał Kazimierz Lewicki, którego ul z późniejszymi modyfikacjami przetrwał do dziś w wielu miejscowościach naszego kraju.”²⁶⁷.

Wybrane fragmenty „Chowu pszczół...”

„Przedmowa

W historii postępowych ulepszeń w pszczolnictwie od najdawniejszych aż do naszych czasów, nie znajdziemy więcej, nad dwa główne sposoby hodowania pszczół; to jest nad rojny i miodny...

s. 10 ...Dzierżon praktyczny pszczolarz mówi: Matka...może znieść co godzinę 360, a w 10 godzin 3600 jaj...

...Biedna pszczołka, ani się spodziewa, ani wie kiedy i jakim sposobem jej usilny pracy owoc z tego ula człowiek zabiera...

s. 33 *...na zrobienie 1 funta plastrów woskowych, pszczoły potrzebują 20 fun. miodu...*

s. 37 *...Któż tego nie wie, że wosk pod względem handlowym droższy jest od miodu?*

s. 40 *Miałem przekonanie w 1850 roku, gdy spadła rosa miodowa od dnia 3 do 9 czerwca, od 10 ulów przewiewnych, ustawionych w pszczolniku, odebrałem 54 fun. miodu...*

s. 46 *W przyjaznym miodozbiorze w r. 1845 i 1848 po 2,5 pudy, czyli po 100 funt. z jednego ula odebrałem...*

s. 47 *Oświadczam, iż co do miodozbioru dla pszczoł w dość ubogiej mieszkam wiosce...*

s. 48 *...chłodzenie jest najpotrzebniejsze...Z tego powodu...potrzebny jest mały budynek zwany pszczolnikiem, którego wystawa czyli front z ulami, obrócony na wschód, nie na południe lub zachód być powinien. W takim pszczolniku zabezpieczy się ule od sloty, skwaru słonecznego...*

s. 60 *Gdziekolwiek rój osiedzi, czyli zawiesi się, niepotrzeba wodą kropić, dymem męczyć, burzyć pszczoły iżby kasały... Potrzeba więc zbierać rój, gdy już dobrze będzie uspokojony w 10 do 15 minut...obladowane pszczoły miodem na podróż, zawsze kwadrans, a czasem i pół godziny muszą odpocząć...*

...w dogodnym miejscu, zbudowany pszczolnik lub założona pasieka, w której zabezpieczone stoją ule, od burzliwego powietrza, zawiei śniegów... promieni słonecznych w lecie; przy czym w czystości plac i pszczolnik jest utrzymywany...

...W roku 1845 na 1846, sporządziłem dla pszczoł zimową ochronę w ten sposób.

W miejscu od północnych wiatrów zasłoniętym, gdzie wilgoć nie miała przystępu, na splantowanym równo poziomie, zbudowanym został daszek mający wysokości 3 łokcie, długości i szerokości 4 łokci, tak jak zwykle urządzonym bywa dach nad jakim budynkiem. Budowa jego złożona: z 4 podwalin na 4 łokcie długich, w kwadrat na ziemi ułożonych, po rogach szczelnie jedna z drugą spojonych. Na tych ustawiono 4 par krokiew 3 łokcie wysokich, jednym końcem górą ze sobą związanych. Z wierzchu zaś pokryto deskami calowymi... deski te do krokiew przybijają się żelaznymi gwoździami. W środku tego daszka jest ułożona na ziemi podłoga z desek 1,5 cala grubych. Żeby zaś wilgoć do podłogi i ulów nie dochodziła, wysypane są na 1 cal grubo węgle tłuczone z popiołem pod spodem. W środku podłogi zrobiony jest kanał czworoboczny 6 cali w średnicy obszerny, równo z podłogą ułożony i 3 łokcie długi. Kanał ten jedną połową w środek dachu, a drugą na zewnątrz wychodzi...W dachu górą w samym środku oprawiony jest drugi kanał...Oba te kanały służą do przewiewu poddasza...

Do wygodnego wniesienia ulów na zimę i wyniesienia na wiosnę, powinno być urządzone wejście do ochrony; w tym celu, w krótszym boku daszku, jest otwór na 2 łokcie wysoki i 1,5 łokci szeroki, zamykany drzwiami. Po wniesieniu ulów na zimę...cały dach okrywa się z rzadka trzcina lub słomą i ziemią w około niego wybraną...

Dnia 1maja wyniesione zostały ule...

Dobrze wiec będzie wstrzymać się z wyniesieniem ulów do ochrony na zimę, aż do grudnia..."

Praca liczy 97 stron, dołączone są rysunki, składa się z następujących rozdziałów:

1. Pogląd na przyrodę pszczołą w naszym podniebiu
2. Metoda rojna z miodną
3. Chów metodą miodną
4. Chów metoda rojną
5. Choroby pszczoł
6. O zimowaniu pszczoł

Fragmenty dziennika obserwacji pasieki, pożytków i warunków klimatycznych:

s. 2. *„Od 1837 do 1853 roku, dwa nieprzyjemne lata ukazały się: 1841 i 1844.”*

s. 10. *„...w 18 letnich mych spostrzeżeniach tylko r. 1844 okazał się nader nieprzyjemny z przyczyny ciągłych deszczów w miesiącu lipcu spadłych.”*

s. 42-43. *W 1850 roku, 10 sierpnia podbierał miód z uli ustawionych w cieniu, w słońcu i z uli konstrukcji przewiewnej; zbiór:*

- z uli ustawionych w cieniu po 16 funtów miodu i wosku

- z uli ustawionych w słońcu po 9,5 funta miodu i wosku

- z uli konstrukcji przewiewnej po 26,5 funtów miodu i wosku

Życie parafialne

Życie księdza Dolinowskiego nie zawsze było usłane różami. W maju 1844 r. spłonęła w Cycowie cerkiew z wyposażeniem i probostwo. Władyka chełmski prosi duchowieństwo eparchialne o wsparcie i pomoc w tej trudnej chwili: „*Los nieszczęścia o Niedościągłych Wyrokach Boskich tak dotkliwą plagą dotknął Współbrata Naszego X Jana Dolinowskiego, administratora parafii w Cycowie...przychodnim ogniem wszystko co było w cerkwi i plebanii i zabudowaniach razem z tymi utracił. Pozostał więc z żoną, dziećmi i czeladzią w tym tylko co było na nich...*”²⁶⁸ „*Cerkiew...w roku 1844, w dniu 7 maja przez pożar zniszczoną została. Do tymczasowego nabożeństwa urządzono kaplicę w pałacu dworskim...*”²⁶⁹.

Mało pochlebne opinie o Dolinowskim znajdują się u Szajdickiego, rzecznika imperialnej Rosji. Zarzuca Dolinowskiemu niegospodarność, przywiązanie do zachodnich tradycji cerkiewnych, a nawet lenistwo.

„*Pri swjaszczennikie Joanie Dolinowskom, mieźdu 1860 i 1875 godami eti postrojki (budynki probostwa.) po nieradieniju nastojatiela, przisli w upadek...*

ziemielnije uczastki...zapustili i pokriliś sornoj trawoj i kustarnikami...

choziasztwiennyja postrojki...prisli w sowieszennoj razruszenije...

Pod starost o. Dolinowskij stałsia razdrażitielnym, czasto boleł i w sledstwie etogo redko kogda swjaszczennodiejstwowal; poslednije tri goda piered smiertju nie słužil poczty ni odnoj obidni, prichod że wo wsie eto wremja nachodiłsia w nieoficjalnom zawiedienije nastojatiela wieszczinskogo prichoda, swjaszczennika Josyfa Kolbusia...”²⁷⁰.

Od 1857 r. w Modlitwie Eucharystycznej w miejsce wezwania: „...wsich was prawosławnych chrystyjan da pomjanet Hospod Boh...” stosował „...prawowiernych chrystyjan...”²⁷¹. Był to czas Powstania Styczniowego, zsyłek do syberyjskich sztolni greko-unitów, śmierci obrońców cerkwi chełmskich i podlaskich. Unicy nie byli tolerowani przez konfesyjnych sąsiadów. Prof. Witold Kołbuk pisze: „...literatura w języku rosyjskim jest zdecydowanie antykatolicka, antysemita, antypolska...”²⁷².

Niestety brak źródłowych materiałów archiwalnych dotyczących rodziny księdza Dolinowskiego. Po pożarze w 1844 r., który pozostawił zgliszcza z cerkwi i probostwa w Cycowie, gdzie Ksiądz był administratorem parafii, władyka chełmski w liście pasterskim pisał, że ksiądz pozostał bez środków do życia „... z żoną, dziećmi...”²⁷³. W literaturze mówi się o „...Szymonie Piotrze, najstarszym synu Księdza...”²⁷⁴. Pożar z maja 1844 r. pozostawił po zespole cerkiewnym i probostwie w Cycowie zgliszcza. Proboszcz rozpoczął budowę murowanej cerkwi (zachowana do obecnych czasów), wystawił murowaną plebanię (zachowana do obecnych czasów) i odbudował folwark plebański. „*Plebania, ta jest murowana, pod dachem gontami pobitym...drzwi podwójne szklane...zamki francuskie brązem mosiężnym wykładane...Wkoło budynku plebanalnego znajduje się ogród fruktowy...w którym znajduje się budynek na pszczoły pasieką zwany... Zabudowania ekonomiczne Te nowowybudowane z drzewa tartego, na podmurowaniu, pod dachem słomą pokrytym, składają się ze stodoły na zboże, obory na bydło, stajni, wozowni, szopy na siano, spichrza na zboże...*”²⁷⁵.

Budynek mieszkalny probostwa stał w sadzie. Dalej, w głębi sadu wybudował Proboszcz drewniany pawilon „na pszczoły pasieką zwany”, w którym ustawiał ule. Budynek, w którym ustawiano ule, z przyległym do niego placem, nazywano też pszczelnią. Obecnie większy zestaw uli nazywa się pasieką. Według literatury przedmiotu Dolinowski hodował po 300-400 pni. Stad wniosek, że w ogrodzie owocowym przy plebani mogło znajdować się więcej uli (50? 60? więcej?), pozostałe trzymał na innych pasieczyskach.

Inwentarz probostwa cycowskiego z 1860 r. zanotował aż trzy sady i dwa warzywniaki: „...ogrodów jest trzy fruktowych, prętów 67 (?), warzywnych dwa, jeden prętów 216, drugi prętów 135...”²⁷⁶. Ksiądz Paweł Łacki, który przejął po Dolinowskim probostwo cycowskie pisze, że jego poprzednik drzewa owocowe wykopał, przewiózł do Hańska i tam je posadził. Jest to prawdopodobne, bo inwentarz sadu hańskiego notował ponad sto drzewek i

krzewów owocowych. „*Protokół oddania administracji parafii g. u. (grecko-unickiej, B. Sen) Cyców J. X. (Jegomości Księdzu, B. Sen.) Pawłowi Łąckiemu... Inwentarz podawczy J. X. Jana Dolinowskiego z dnia 9/21 listopada 1848 roku opiewa, iż wkoło budynku plebani znajduje się ogród fruktowy, z kilkuset drzew z różnych gatunkach obsadzony- nowy administrator tego nie zastał, z przyczyny iż jego poprzednik, takowe wszystkie powykopował i przewoził do Hańska..*”²⁷⁷.

Protokół instalacji księdza Jana Dolinowskiego na probostwo cycowskie, 8/20 listopada i 9/21 listopada 1848 r.²⁷⁸

Inwentarz probostwa

„*Plebania. Ta jest murowana, pod dachem gontami pobitym, wewnątrz mieści stancji mieszkalnych 5... Drzwi w całej plebani sztuk 9, z tych drzwi podwójnych sztuk 4. Drzwi podwójne pasowane., goździami wybijane 1, z drugiej strony domu drzwi podwójne szklane 1...w tych wszystkich drzwiach zamki francuskie brązem mosiężnym wykładane, kosztem plebana miejscowego sprawione...*

Wkoło budynku plebanalnego znajduje się ogród fruktowy, z różnych gatunków drzew fruktowych nowozasadzonych, w którym znajduje się budynek na pszczoły pasieką zwany, staraniem miejscowego parocha z drzewa wzniesiony, z drzewa tartego w kostkę obrabianego, pod dachem gontami pobitym, wewnątrz z podłogą stolarską robotą ułożoną, z tarcic i takimże sufitem. Drzwi do wchodu jedne, całkowite, fasowane, goździami wybijane, z zamkiem na klucz zamykającym się. Z frontu budynku tego drzwi zwanych klapami sztuk 10 stolarskiej roboty na zawiasach żelaznych odmykających się, a wewnątrz szufryglami takimż okute i zamykające się.”

Ksiądz Jan Dolinowski grecko-unicki proboszcz Hańska i Cycowa był jednym z tysięcy kapłanów powtarzających Tajemnicę Wieczernika i Golgoty. Był duszpasterzem i nauczycielem. Uległ urokowi ducha przyrody. Za bezgraniczną pomoc chorym, cierpiącym i umierającym w czasie epidemii cholery (tyfusu? 1848?) otrzymał w nagrodę złoty krzyż kapłański. Przed śmiercią ciężko chorował. Wieku sędziwego nie dożył. „*W ostatnich latach swego życia ksiądz Dolinowski zmęczony borykaniem się z trudnościami, nękany nieustannie za nieustepliwość w wyznawaniu swych zasad religijnych, zaniechał prawie zupełnie pszczelnictwa, a zajął się uprawą kwiatów. Widocznie wycieńczonemu organizmowi zabrakło już sił do trudnej pracy przy pszczołach.*”²⁷⁹. Władimir Szajdickij napisał: „*...on izwiestien był kak bolszoj ljubitiel cwieta i daże czast swjaszczennickogo doma obratił w oranżeriju...*”²⁸⁰.

Jan Dolinowski, grekokatolicki proboszcz Hańska i Cycowa wszedł do Panteonu Ukraińskiej Katolickiej Cerkwi i Kościoła Katolickiego. Społeczeństwo Gminy Hańska w dniu 18 czerwca 2006 roku przygotowało uroczystości Posadzenia Dębów Trzeciego Tysiąclecia:

- Dąb Papieża Polaka Jana Pawła II
- Dąb Kardynała Stefana Wyszyńskiego Prymasa Polski
- Dąb Księdza Jana Dolinowskiego Parocha Hańska²⁸¹

VI. SUMMARIUSZE. ANEKSY

Karczmy (zajazdy, oberże, austerie, gospody, szynki)

Większe kubaturowo karczmy mające pomieszczenia na konie i wozy podróżnych – tzw. „stan” – nazywano karczmami zajezdnymi lub austeriami. Miały one poza izbą karczemną (wyszynk trunków, spożywanie posiłków, zabawy) także izby gościnne (noclegi).

Karczmy niewielkie, jednoizbowe, nazywano również szynkami. Karczmy prowadzone przez Żydów arendarzy znajdowały się w Hańsku, Kulczynie, Żdźzarce, Rudce Łowieckiej, Lucie. W 1816 r. szynkarzem w Hańsku był Joś Szmulowicz, miał czterdzieści pięć lat, mieszkał pod numerem 31. Ełka, jego żona, pochodziła z rodziny Zelkowiczów, miała lat trzydzieści osiem. Urodził się im syn Szmul. W Żdźzarce, w 1818 r. szynkarzem był Berko Moszkowicz, miał wtedy pięćdziesiąt lat. W Lucie, w 1818 roku arendarzem był Abraham Małysowicz. Karczma w Kulczynie stała na placu naprzeciw szkoły. W 1913 r. plac ten był własnością Jana Kaszewskiego: „... *plac ... protiv ucziliszcza ... na ziemle Iwana Kaszewskiego, gdzie kogda to stojala korczma ...*” Karczma w Rudce Łowieckiej stała we wschodniej części wsi, przy trakcie Hańsk – Łowcza, przy wyjściu drogi do Bukowskiego Lasu, na pagórku, niedaleko młyna. Te budynki już nie istnieją (po młynie zostały ślady fundamentów)²⁸². W 1876 r. osady karczemne znajdowały się w Szcześnikach i Starzyźnie (własność Wolfa Jarmołowicza): „... *korczmoju w Szcześnikach, korczmoju u Starzyźnie ...*”²⁸³. W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego”, odnośnie karczem znajduje się następujący zapis (do karczem hańskich i okolicznych): „... *osady karczemne, budynków drewnianych 6 ...*”

Młyny

Młyny wodne budowano na brzegach dużych rzek (na drewnianych konstrukcjach zabezpieczających przed zniszczeniem lub podtopieniem w czasie wysokich poziomów wód), na tzw. „młynówkach”, czyli kanałach, w które puszczano wodę z koryt rzecznych; budowano również „młyny pływaki”, czyli młyny posadowione na dużych czółnach. Stare młyny wodne z okolic Hańska miały z pewnością piętnastowieczną proveniencję (udokumentowane w XVI w.). Stawiano je – jak wskazują najstarsze źródła kartograficzne – na usypanych

groblach z przepustami (albo przy groblach). Do tych młynów i źródeł kartograficznych wróć za chwilę, bo najstarszy rękopiśmienny przekaz o młynach w gminie Hańsk pochodzi z 1564 roku (!) i dotyczy Macoszyna i Osowy. W lustracji woj. ruskiego znajduje się zapis dotyczący młynów w starostwie chełmskim: „*Młyny k temu starostwu przynależące ... w Macoschinie ... Osowej Woli ...*”²⁸⁴. Do starostwa należało 15 młynów, ale np. w Nowosiólkach znajdowały się aż trzy młyny i folusz. Kwestię młynarstwa opisują również w monografiach Macoszyna i Osowy. Najstarsza wzmianka rękopiśmienna o młynie w dobrach hańskich (Osowa i Macoszyn królewskiej) pochodzi z 1724 roku. Młyn ten najprawdopodobniej znajdował się w Szczęśnikach i może należy go identyfikować z młynem na Kozakach(?)²⁸⁵. Stare młyny zaznaczone są na mapie Heldensfelda, która inwentaryzuje stan z pierwszych lat dziewiętnastego stulecia: Leć Mihle, Kozak Mihle i Głębokie Mihle (Mihle, jęz. niemiecki – młyn). Młyny te oznakowane są również na Mapie Kwatermistrzostwa (1829 r.; Kozak?). Młyn wodny, później motorowy (?), znajdował się również w Rudce Łowieckiej. Zostały po nim relikty ceglanych, zbrojonych ław fundamentowych (obiekt wskazał mi Pan Sławomir Sobolewski). Młyn późniejszy niż poprzednie (?), nie zaznaczony na mapach wojskowych z XIX w., funkcjonował z pewnością na przełomie XIX-XX w., do tego okresu odnalazłem archiwalną wzmiankę rękopiśmienną; por. monografię Rudki Łowieckiej. Na mapie taktycznej opracowanej przez polski Wojskowy Instytut Geograficzny, zaznaczony jest młyn motorowy w Macoszynie „Zezulce” (1933). Tradycja tego młyna sięga, jak pisałem, XVI w. Jest również zaznaczony na Mapie Kwatermistrzostwa (1829). Dodam, że niewielkie młyny prócz napędu wodnego miały czasem napęd konny (kierat zaprzężony w konie lub woły). Były również młyny „deptaki” – poruszane przez ludzi. W latach po pierwszej wojnie światowej młyn motorowy uruchomił Abraham Zicher w Dubecznie²⁸⁶.

Wiatraki

Obecność wiatraków – młynów wietrznych – jest udokumentowana źródłowo w następujących miejscowościach (por. monografie wsi oraz spis obiektów zainteresowania konserwatorskiego):

Hańsk
Bukowski Las
Kulczyn
Dubeczno²⁸⁷

Obiekty zainteresowania konserwatorskiego

Budowle monumentalne i obiekty budownictwa ludowego (mieszkalne, inwentarskie, przemysłowe)

Hańsk

1. Cerkiew prawosławna, parafialna pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, od ok. 1921 r. kościół rzymskokatolicki, parafialny pw. św. Rajmunda (1882 r., murowana). Karta biała, oprac. mgr Józef Stefański, 1991 r.
2. Wiatrak koźlak, ok. 1933 r., wł. Marcin Hołod. Inwentaryzacja, oprac. Marta Kozłowska, Czesław Kiełboń 1979 r. Stan ruiny.

Bukowski Las

3. Wiatrak koźlak, k. XIX w., przeniesiony ok. 1914 r. (1931 r.?), wł. Eulalia i Eugeniusz Głęb. Inwentaryzacja konserwatorska, oprac. Czesław Kiełboń, Michał Trzewik, Andrzej Wojciechowski, Włodzimierz Wojdat 1980 r. W Wojewódzkim Urzędzie Ochrony

Zabytków w Lublinie, w Delegaturze Chełm, duża ilość „kart białych” budynków kubaturowych oraz tzw. „adresówek” z terenu gminy Hańsk.

Dokumentacja zespołów dworsko-parkowych

Hańsk (Krychów)

1. Ewidencja parku, oprac. mgr inż. Jan Olizar i zespół, 1981 r.
Kulczyn Kolonia
2. Ewidencja parku, oprac. mgr inż. Jan Olizar i zespół, 1981-82 r.

Obiekty archeologiczne

Kulczyn Kolonia

1. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Badania prowadził i dokumentację opracował mgr Wojciech Mazurek, 2005 r.
Wojciechów
2. Cmentarzysko. Badania prowadził i dokumentację opracował mgr Stanisław Gołub, 1987-1989 r.
Dubeczno
3. Kurhan. Badania prowadził i dokumentację opracował mgr Henryk Wróbel, 1987 r.

Badania powierzchniowe w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski prowadzili w latach 1975-1989 Stanisław Gołub, Wojciech Mazurek, Krzysztof Telepko. Dokumentacje archeologiczne do wglądu w: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Chełmie.

Chronologia kolonizacji niemieckiej

Bukowski Las	1873-1875
Dubeczno	1900-1903
Kracie	1900-1903
Kulczyn Kolonia	1872
Majdan Stary	1870 (przed)
Ujazdów	1898
Wojciechów	ok. 1857 ²⁸⁸

Cmentarze, mogiły wojenne, Miejsca Pamięci Narodowej

Hańsk

1. Hańsk. Ewidencja cmentarza, oprac. mgr Jadwiga Szponar, 1983 r. Ewidencja obejmuje trójnekropolię; granica między cmentarzem prawosławnym a grecko-unickim, moim zdaniem, trudna do ustalenia.
2. Hańsk. Cmentarz rzymskokatolicki i prawosławny, oprac. mgr Czesław Kielboń, mgr Tadeusz Twardowski.
Kulczyn Kolonia
3. Cmentarz ewangelicki, karta cmentarza, oprac. mgr Czesław Kielboń.
Dubeczno
4. Cmentarz ewangelicki, karta cmentarza, oprac. mgr Czesław Kielboń.
5. Mogiła żołnierza polskiego z KOP, poległ 29.09.1939 r., oprac. mgr Stanisława Rudnik.

Osowa

6. Cmentarz i pomnik ku czci tragicznie zmarłych Żydów z obozu pracy. Karta cmentarza, oprac. mgr Czesław Kielboń.

7. Cmentarz żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej, karta cmentarza, oprac. mgr Czesław Kielboń.
Macoszyn (Kłębiki)
8. Mogiła żołnierza poległego w czasie drugiej wojny światowej. Karta cmentarza, oprac. mgr Tadeusz Twardowski.
9. Cmentarz żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej, karta cmentarza, oprac. mgr Tadeusz Twardowski.
Ujazdów
10. Cmentarz ewangelicki, karta cmentarza, oprac. mgr Czesław Kielboń, mgr Tadeusz Twardowski.
Wojciechów
11. Cmentarz ewangelicki, karta cmentarza, oprac. mgr Tadeusz Twardowski.
Żdzarka
12. Cmentarz prawosławny i grecko-unicki, karta cmentarza, oprac. mgr Tadeusz Twardowski.

Wykaz ważniejszych rękopiśmiennych i drukowanych źródeł oraz opracowań.

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego:

- Księgi poborowe.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

- Chełmski Konsystorz Grekokatolicki

- Chełmski Konsystorz Prawosławny

- Klirowyje Wiedomosty

- Księgi Grodzkie Chełmskie

- Plany uwłaszczeniowe.

- Tabele Likwidacyjne.

- Terrestria Chelmensia Inscriptiones

- Urząd Wojewódzki Lubelski 1919-1939, Wydział Komunikacyjno-Budowlany: Projekty budowlane zrealizowane i niezrealizowane

Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Chełmie, zespół: Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Hańska, Kulczyzna

Źródła drukowane:

Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565, cz. I, wyd. Krzysztof Chłapowski i Helena Żytkiewicz, Warszawa-Lódź 1992.

Lustracja województwa ruskiego 1661-1665. Część III. Ziemie halicka i chełmska, wyd. Emilia i Kazimierz Arłamowscy oraz Wanda Kaput, Wrocław 1976.

Źródła Dziejowe, T. XVIII (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym), T. VII, Cz. I i II (Ruś Czerwona), wyd. Aleksander Jabłonowski, Warszawa 1903.

Materiały kartograficzne:

Carte von West-Gallizien in den Jahren von 1801 bis 1804, Mayer von Heldensfeld Anton.

Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, tzw. Mapa Kwatermistrzostwa, 1829.

Karte des westlichen Russlands, 1909 (?); mapa austriacka ok. 1909

Mapa taktyczna opracowana przez Wojskowy Instytut Geograficzny, 1933.

Opracowania:

Boniecki A., Herbarz Polski, Warszawa (wyd. seryjne); Boniecki, Herbarz, tom i strona.

Boruch-Rolska J., Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną 1500-1700, Lublin 1999.

Czarnecki W., Dynamika procesów osadniczych w ziemi chełmskiej do końca XVI w., (w:) Rocznik Chełmski, T. 7, 2001.

Czarnecki W., Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451-1510 (w:) Rocznik Chełmski, T. 5, 1999.

Czarnecki W., Przemiany sieci osadniczej w ziemi chełmskiej od 1511 roku do końca XVI w. (w:) Rocznik Chełmski, T. 6, 2000.

Czarnecki W., Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku (w:) Rocznik Chełmski, T. III, 1997.

Czopek B., Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego), Wrocław – Łódź 1988.

Dederko M., Sawin i jego region, Chełm 2000.

Gil A., Prawosławna eparchia chełmska do 1696 rpk, Lublin-Chełm, 1999.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. VIII, z. 18; Katalog Zabytków Sztuki ...

Księga adresowa Polski wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1928, Warszawa 1928.

Łaskiewicz H. M., Dziedzictwo czy towar ? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku, Lublin 1998.

Dzieje gminy Hańsk (Maszynopis w zbiorach Gminnego Ośrodka Kultury w Hańsku).

Mikulec B., Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864-1914, Lublin 1989.

Catalogus Ecclesiarum et Cleri Diocesis Podlachiensis Janoviensis, od 1927 r. Ordo Divini Officii ad usum Diocesis Podlachiensis Janoviensis, od 1932 r. Katalog Kościołów i duchow.Diec.Siedleckiej czyli Podlaskiej.

Polski A., Kasprzak A., Miejsca Pamięci Powstania Styczniowego w woj. lubelskim, Lublin-Fajslawice 2007.

Przewodnik po Królestwie Polskiem na podstawie najnowszych źródeł opracowany przez Radcę Stanu Ant. Bobińskiego i J.M. Bazewicza”, Warszawa 1901-1902.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 listopada 1921 roku; woj. lubelskie, Warszawa 1924.

Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, Przemysł-Warszawa 1930.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. P. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880-1902.

Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa 1967.

Szajdickij W., Istoriko-statisticeskoje opisanije cierkwi i prichoda Gansk, /w:/ Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik 1887.

Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827.

Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych, Z. 121, pow. włodawski, województwo lubelskie, Warszawa 1967.

Wawryniuk A., Leksykon miejscowości powiatu Chełm, Chełm 2002.

- ¹ Opracowano na podstawie: H. Łowmiański, Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e., t. I-III, Warszawa 1964-1967; A. Gardawski, Z. Sułowski, Najdawniejsze dzieje (w:) Dzieje Lubelszczyzny, T. I, Warszawa 1974; A. Wawrzyńczyk, Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w., Wrocław-Lódź 1951; A. Wawrzyńczyk, Spory graniczne polsko-litewskie w XV-XVII w., Wilno 1938; W. Ćwik, J. Reder, Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977, s. 9 i nast. Poglądy na wschodnie pogranicze państwa polskiego przedstawiają, w sposób często kontrowersyjny, również następujący historycy: S. Arnold, O. Halecki, K. Myśliński, J. Natanson-Leski, W. Semkowicz, K. Sochaniewicz, J. Widajewicz oraz autorzy ukraińscy (np. wybitny uczony M. Hruszewski) i rosyjscy, a dawniej radzieccy. Przekazy dotyczące walk o tereny nabużańskie można już znaleźć w kronice Wincentego Kadłubka, por. „Monumenta Poloniae Historica”, T. II, Lwów 1872, s. 397-398, w kronikach Jana Długosza – wiadomości obszerne, w kilku księgach – oraz w powszechnie cytowanym roczniku hipackim (ipatijewskij litopys). Zob.: W. Ćwik, J. Reder, op. cit., mapa po s. 12: „Grody Czerwieńskie”.
- ² Jak w przypisie poprzednim oraz W. Ćwik, J. Reder, op. cit., s. 22-24, mapa po s. 24.
- ³ W. Ćwik, J. Reder, op. cit., s. 37-38, mapa po s. 42; Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565, cz. I, wyd. Krzysztof Chłapowski i Helena Żytkiewicz, Warszawa-Lódź 1992.
- ⁴ Opracowane na podstawie cyt. pracy W. Ćwika i J. Redera, s. 65-66, 75-77, 83-87, 93-96, 103-108, 124-125, 147-159, 171, a także skorowidzów ujętych w wykazie opracowań i źródeł akcydentalnych.
- ⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. P. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa, T. III, 1882, s. 29
- ⁶ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 listopada 1921 roku; woj. lubelskie, Warszawa 1924.
- ⁷ B. Deskur, Dla moich wnuków (w:) Powstanie Styczniowe na Lubelszczyźnie, red. T. Mencil, Lublin 1966, s. 112, 147.
- ⁸ Kalendarium opracowano na podstawie: A. Polski, A. Kasprzak, Miejsca Pamięci Powstania Styczniowego w województwie lubelskim, Lublin-Fajslawice 2007, s. 18, 24, 34, 38, 40, 119; M. M. Dederko, Sawin i jego region, Czulczyce-Chełm, 2000, s. 60.
- ⁹ A. Migdalski, Wspomnienia rotmistrza kawalerii narodowej z 1863/1864 roku (wstęp i opracowanie W. Śladkowski), /w:/ Powstanie Styczniowe na Lubelszczyźnie. Pamiętniki (red. T. Mencil), Lublin 1966, s. 210, 216.
- ¹⁰ W. Szajdickij, Istoriko-statistyczeskoe opisanije cierkwi i prichoda Gansk /w:/ Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik 1887, s. 267.
- ¹¹ L. Głowacki, Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939, Lublin 1976, s. 143, 222
- ¹² G. Motyka, Stosunki polsko-ukraińskie na terenie powiatów: Chełm, Włodawa i Biała Podlaska w latach 1943-1949, /w:/ Rocznik Chełmski, T. 5, 1999, s. 215
- ¹³ A. Wawryniuk, Więzienna wieś: Co w Krychowie robili skazani, /w:/ Kresy. Tygodnik Chełmski, 1998, nr 29, s. 12.
- ¹⁴ E. Dziadosz, J. Marszałek, Więzienia i obozy w dystrykcie lubelskim w latach 1939-1944 (w:) Zeszyty Majdanka, T. III, 1969, s. 70, 72, 74, 76, 78, 79, 80, 113.
- ¹⁵ Ibidem, s. 70, 78, 79, 118.
- ¹⁶ Ibidem, s. 70, 116.
- ¹⁷ Spis Miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa 1967, s. 357, 551, 584; Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych, Z. 121, pow. włodawski, województwo lubelskie, wyd. Urząd Rady Ministrów, 1967, s. 7-8.
- ¹⁸ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Terrestria Chelmensia Inscriptiones, sygn. 2, k. 398. Podają za: W. Czarnecki, Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do poł. XV wieku, /w:/ Rocznik Chełmski, T. III 1997, s. 55.
- ¹⁹ A. Boniecki, Herbarz Polski, T. VII, Warszawa 1904, s. 236-238; Inscriptiones clenodiales. Najdawniejsze zapiski herbowe chełmskie, oprac. Z. Dunin-Kozicki, Miesięcznik Heraldyczny, r. II, 1909, nr 6-7, s. 85, podają za: W. Czarnecki, Dynamika procesów osadniczych w ziemi chełmskiej do końca XVI wieku, /w:/ Rocznik Chełmski, T. 7, 2001, s. 71, 87; Źródła Dziejowe, T. XVIII, Cz. I i II, Polska XVI wieku ..., T. VII, przede wszystkim w dokumentach starostwa chełmskiego
- ²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), Księga poborowa nr 37. Korzystałem z: Źródła Dziejowe, T. XVIII (Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym), wyd. Aleksander Jabłonowski, Warszawa 1903, s. 181.
- ²¹ APL, Księgi Grodzkie Chełmskie (dalej: KGCH), sygn. 6/20333, k. 130-131.
- ²² APL, KGCH, sygn. 30, k. 414.
- ²³ APL, KGCH Relationes, Manifestationes, Oblatae (dalej: RMO), sygn. 8/20335, k. 128-128v.
- ²⁴ „Inwentarz pól i poddanych z ich powinnościami, które się podają Oycom Bazylianom konwentu chełmskie-go.” APL KGCH RMO, sygn. 127/20212, k. 405v. – 407. Identyczna kopia w sygn. 30, k. 167 – 168; ibidem, sygn. 124/20209, k. 1064 – 1066.
- ²⁵ Biogram Ignacego Miączyńskiego w: Polski Słownik Biograficzny, T. XX, Wrocław - Kraków - Gdańsk 1975, s. 555; W. Szajdickij, op. cit., s. 214.
- ²⁶ Informacja ustna Sławomira Sobolewskiego: „Miałem informacje od rolników mieszkających w Ujazdowie, że przytrafiło się im wyorywać przedmioty liturgiczne, np. świeczniki i inne.”

- ²⁷ APL KGCH RMO, sygn. 53/20203, k. 266 – 271; F. Osiak, Ks. Jan Dolinowski - pszczelarz doskonały, /w:/ Pszczelarstwo, 1958, nr 7-8, s. 232.
- ²⁸ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3207.
- ²⁹ Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.
- ³⁰ APL, Plany uwłaszczeniowe guberni siedleckiej, sygn. 1629. Autor Antoni Czupryński etatowy geometra Urzędu do Spraw Włościańskich guberni siedleckiej, data: 1910 r., skala 1:4200 (podziałka liniowa i transwersalna), sekcji 7, treść: drogi, ciek, grunty rolne, granice pól, granice bagien. Zabudowy nie naniesiono).
- ³¹ APL Tabele Likwidacyjne, sygn. 3207, poszyt bez paginacji stron; rok 1913.
- ³² Dzieje gminy Hańsk, (maszynopis w posiadaniu Gminnego Ośrodka Kultury w Hańsku), s. 9 - 10
- ³³ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski (dalej UWL) 1919-1939, Wydział Komunikacji i Budownictwa, „Projekt szkoły dwuklasowej we wsi Hańsk p. Włodawa” sygn. 2600. Plan sytuacyjny wykonano w 1:1000, a projekt techniczny w skali 1:100. Plan wykonano na 3 połączonych półarkuszach (format ok. A3). Rysunek elewacji frontowej (s. 2) jest niezgodny z rzutem poziomym i zapewne dlatego do projektu dołączono drugi rysunek elewacji frontowej (s. 1). W tezcze archiwalnej z projektem szkoły w Hańsku znajduje się również projekt szkoły w Mostach z powiatu włodawskiego.
- ³⁴ APL, UWL 1919-1939, Wydział Komunikacji i Budownictwa, sygn. 2635. Projekt techniczny zespołu Urzędu Gminy w Hańsku. Projekt posiada datę 1.III.1923 r. Plan sytuacyjny wykonano w skali 1:1000, a projekt techniczny w skali 1:100. Wykonany został na 5 połączonych półarkuszach (format ok. A 3). Arkusz I z planem sytuacyjnym potwierdził podpisem wójta gminy Hańsk (J.? J.? Lemryński? Zemryński?). Rysunki wykonane tuszem (atramentem?) na kartonie kreślarskim podklejonym szarym lnianym płótnem. W tezcze archiwalnej znajdują się również dokumenty luźne: pisma wychodzące i przychodzące do Urzędu Gminy w Hańsku związane z inwestycją, pisma Wydziału Komunikacji i Budownictwa Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie oraz pisma Starostwa Powiatowego we Włodawie. Naczelnik Wydziału Komunikacji i Budownictwa UWL naniósł na projekt kilka poprawek i wyśtosował kilka uwag pisemnych, m.in.: „W ogólnych zarysach elewacja, jakkolwiek narysowana nieudolnie, jest do przyjęcia”. Wójt gminy Hańsk w piśmie do urzędu starosty we Włodawie pisze o „odbudowie” budynku gminy, nie o „budowie”. Budynek aresztu gminnego, stojącego do dzisiaj został przeprojektowany.
- ³⁵ Księga adresowa Polski wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1928, Warszawa 1928, s. 516
- ³⁶ Spis Miejscowości..., s. 584; Urzędowe nazwy..., s. 7-8.
- ³⁷ Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.
- ³⁸ Słownik Języka Polskiego, oprac. Oskar Olgerbrand, Cz. I, Wilno 1861, s. 785.
- ³⁹ Słownik geograficzny..., T. V, s. 118.
- ⁴⁰ Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Chełmie (dalej: APLOCH), Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Leć Hipoteka, Działy A-D, sygn. ksiąg 355-374; Skorowidz miejscowości...; Dzieje gminy ...
- ⁴¹ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Hańska, sygn. 13, 14, 15, 32, 34-38, 144—152.
- ⁴² Ibidem, sygn. 14, 93, 152.
- ⁴³ Spis Miejscowości..., s. 551.
- ⁴⁴ APL, Terrestria Chelmensia Inscriptiones, sygn. 2, k. 144-145. cyt. za: Czarnecki Włodzimierz, Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do poł. XV wieku..., s. 60.
- ⁴⁵ AGAD, ASK, Rejestr poborowy pow. chełmskiego 1564 r., Księga poborowa nr 37; za: Źródła Dziejowe..., T. VII, Cz. 1, s. 181.
- ⁴⁶ H. M. Łaszkiwicz, Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku, Lublin 1998, s. 154, 218, 242, 244.
- ⁴⁷ Słownik geograficzny..., T. IV, s. 860.
- ⁴⁸ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3229.
- ⁴⁹ Ibidem.
- ⁵⁰ Urzędowe nazwy..., s.8.
- ⁵¹ Księga adresowa ..., s. 549.
- ⁵² APL, UWL 1919-39, Wydział Komunikacji i Budownictwa, sygn. 2609. Autor projektu techn. budowlany Z. (?) Waśniewski (Maśniewski?), pracownik starostwa powiatowego we Włodawie; oprac. 1938 (?).
- ⁵³ Słownik geograficzny ..., T. IV, s. 860
- ⁵⁴ W. Śladkowski, Kolonizacja niemiecka w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego w latach 1815-1915, Lublin 1969, s. 261-268.
- ⁵⁵ Dzieje gminy Hańsk..., s. 13.
- ⁵⁶ APL, UWL 1919-39, Wydział Komunikacji i Budownictwa, sygn. 2591. Treść opracowania: plan orientacyjny, plan sytuacyjny, 4 rysunki odręczne: rzut przyziemia, 2 widoki, przekrój; 3 rysunki techniczne: widok, rzut przyziemia, przekrój.
- ⁵⁷ Ibidem, Dokumentacja Roszaka składa się z następujących rysunków: planu orientacyjnego w skali 1:2000, planu sytuacyjnego w skali 1:500, widoku frontowego i bocznego w skali 1:100 (pozostałe w tej skali), rzutu przyziemia, przekroju podłużnego, przekroju poprzecznego z widokiem na prezbiterium, 2 rysunków na kalce technicznej; razem 9 rysunków. Sytuacja - Cmentarz kościelny usytuowany na polu Zygmunta Wermana położonym w narożu dróg Kulczyn – Hańsk i odchodzącej od nich drogi do Kolonii Kulczyn. W przeciwnym narożu plac starej szkoły, a za nim pole Augusta Fencke. Od północy, po drugiej stronie drogi Kulczyn-Hańsk posesje Henryka Getzke i Eleonora Pelcera.

Cmentarz o wymiarach 33x26 m dłuższym bokiem przylega do drogi kolonijnej. Kościół wzniesiony w zasadzie pośrodku cmentarza, na osi płn.-płd. Materiał, plan, bryła - kościół drewniany, zrąb konstrukcji wieńcowej. Założony na dwudzielnym planie: kruchta – nawa (bez prezbiterium). Dach dwuspadowy. Wieżba dachowa wsparta na 6 filarach. Wymiary – nawa 13,50x8, 542 m, kruchta 1,90x2,90 m. Wysokość zrębu nawy .....,00 m, wysokość dachu 5,40 m, wysokość wieżyczki wieńczącej 2,20 m (11,60 m).

⁵⁸ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Dóbr Kulczyn, sygn. 32-34 (dokumenty).

⁵⁹ Dzieje gminy Hańsk..., s. 18.

⁶⁰ Słownik geograficzny..., T. XIII, 1893, s. 740.

⁶¹ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3301.

⁶² Ibidem.

⁶³ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Bartoszychy, sygn. 44.

⁶⁴ Skorowidz miejscowości....

⁶⁵ Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.

⁶⁶ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Dokumenty Hipoteki „Olgi – Dubeczno” (dokumenty – nie księgi hipoteczne) nr porządkowy 11; ibidem, Księgi Hipoteki dóbr Hańska, sygn. 145 (dwie księgi z numeracją 145), dokumenty i sięgi niepaginowane; Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.

⁶⁷ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Księgi Hipoteki (księgi – nie dokumenty) „Olga – Dubeczno”, sygn. 504.

⁶⁸ Ibidem, sygn. 146, dokumenty niepaginowane.

⁶⁹ Śladkowski, op. cit....; Dzieje gminy Hańsk...

⁷⁰ APL, UWL 1919-1939, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 2524. Sytuacja Posesja Abrama Zichera frontem przylega od północy do drogi idącej przez wieś do huty szkła Szuldbergów. Od wschodu graniczy z posesją Pinji Rotera i gruntami Szadkowskiego, od zachodu – z posesją Szmula Lanwasera. Szerokość działki 25,90 m, głębokość ok. 120 m. Od frontu dom drewniany o wymiarach w rzucie ok. 15x4,70 Młyn w głębi działki budowlanej. Materiał, plan konstrukcja, bryła wyposażenie Młyn istniejący i projektowana kotłownia drewniane, konstrukcji słupowej, na połączeniu ściana ogniowa murowana. Budynek parterowy, przykryty dachem dwuspadowym, kotłownia – pulpitowym. Wymiary Rzut przyziemia: młyn 7,70x6,00m, kotłownia 9,00x4,30m; wysokość zrębu młyna 4,00m, wysokość dachu 2,40m.

⁷¹ APL, UWL 1919-1939, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 2566. „Plan na budowę gonciarni Jankła Zichera”, 1925 r. Autor projektu – nazwisko nieczytelne. Projekt składa się z 5 rysunków: orientacji, sytuacji, widoku, rzutu przyziemia, przekroju podłużnego. Posesja Jankła Zichera (analogicznie jak Abrama) frontem przylega od północy do drogi idącej przez wieś (działki nie graniczą ze sobą). Projektowany budynek drewniany, parterowy, dwudzielny: hala produkcyjna, maszynownia. Na połączeniu murowana ściana ogniowa. (Projekt zrealizowany?)

⁷² Skorowidz miejscowości....

⁷³ Księga adresowa..., s. 511.

⁷⁴ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Olgi – Dubeczno, dokumenty, nr porządkowy 11, poszyt niepaginowany.

⁷⁵ R. Pryl, ...

⁷⁶ W nadruku znajdują się następujące informacje (napisy firmowe): „Huta Szklana Dubeczno” Włodawa Rok założenia 1872 Szło stołowe, białe, kolorowe, ? , matowe, mleczne, konserwowe”. W dokumencie firmowym podane są adresy i numery telefonów zarządu i innych agend huty we Włodawie i Brześciu, adres biura i numer telefonu w Warszawie, numer konta w PKO Warszawa.

⁷⁷ Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.

⁷⁸ Ibidem, T. XIII, s. 712-713.

⁷⁹ APLOCh, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Olgi – Dubeczno, sygn. 11, dokumenty niepaginowane.

⁸⁰ Słownik geograficzny..., T. III, s. 232.

⁸¹ APL, UWL 1919-1939, sygn. 2572, 2573, 2574. Podpis mało czytelny. Autor pod sygnaturą dopisał: „abs. PSB”. Czytam to, nie wiem czy trafnie, jako: „absolwent Państwowych Szkół Budowlanych”. Ale „P” może oznaczać również „Petersburg”, w którym studiowali również polscy adepci nauk technicznych.

⁸² Ibidem. Inwentarz zespołu hutniczego (niepełny), 1922 r.: 1. drewniana huta kryta gontem, w gabarytach przyziemnych 110x30m, 2. drewniana szlifiernia kryta gontem, ok. 120x20m (w projekcie przebudowy murowana, kryta blachą), 3. drewniana pakownia, 4. murowana wzorcownia i sortownia, 5. drewniana muflarnia, 6. drewniana szlifiernia, 7. murowana maszynownia, 8. drewniana szlifiernia, wiązarnia i obtapialnia szkła, 9. murowana hala lokomobili, 10. druga murowana hala lokomobili i młynów do szamotu, 11. murowana piaskownia, 12. murowane pomieszczenie generatorów gazu, 13. stajnia i skład form, 14. drewniany dom szwajcara, 15. kuźnia, 16. stolarnia, 17. projektowany magazyn.

⁸³ Informacja od Pani Zofii. Michałowicz.

⁸⁴ Pryl, op. cit.

⁸⁵ B. Czopek, Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego), Wrocław – Łódź 1988, s. 185; Czarniecki, Dynamika procesów osadniczych..., s. 90.

⁸⁶ „Obyczajem włoskim siedzą” – wieś zorganizowana wg prawa wołoskiego, pierwsi osadnicy pochodzili z terenów dzisiejszej Rumunii.

- ⁸⁷ Lustracja województw ruskiego... 1564-1565..., s. 33,35.
- ⁸⁸ Lustracja województwa ruskiego 1661-1665, cz. III, Ziemia Halicka i Chełmska, wyd. E. i K. Arłanowscy i W. Kaput, Wrocław – Warszawa – Gdańsk 1976, s. 211.
- ⁸⁹ Ibidem, s. 177; APL KGCH RMO, sygn. 19/20346, k. 420.
- ⁹⁰ Słownik geograficzny..., T. VIII, Warszawa 1886, s. 658.
- ⁹¹ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3258,teczka.
- ⁹² Ibidem.
- ⁹³ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3258,teczka z nienumerowanymi kartami.
- ⁹⁴ APLOCh, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Osowy, sygn. 501, 502.
- ⁹⁵ APL, UWL 1919-39, Wydział Komunikacji i Budownictwa, sygn. .... Podpis nieczytelny, data 7.10.1938 r., adnotacja: „Projektował i wykonał technik budowlany Wydziału Powiatowego.” W dokumentacji znajdują się następujące rysunki: orientacja, skala 1:100 000, sytuacja, skala 1:1000, rzut fundamentów, skala 1:100; pozostałe też w tej skali, rzut poziomy pierwszej kondygnacji, przekrój poprzeczny, przekrój podłużny, więźba dachowa, elewacja frontowa i jedna z elewacji bocznych.
- ⁹⁶ Dzieje gminy Hańsk..., s. 15.
- ⁹⁷ Opracowując dzieje Osowy pojawił się poważny problem badawczy. W pracy pt. „*Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną 1500-1700*” znajdują opisy niezachowanych drewnianych dworów w Osowie i Hańsku. „*Osowa – dwór drewniany z alkierzem...na planie prostokąta z bocznym alkierzem, częściowo podpiwniczony, trójdzielny, dwutraktowy, z sienią na osi...Wybudowany zapewne na początku XVII w., w roku 1731 zrujnowany...*”. Po weryfikacji przedstawionych danych i opisu z właściwą księgą grodzką lubelską wynika, że w spisie poddanych znajdują się następujące nazwiska i imiona: Jakub Biada, Jan Biada, Maciek Kozielec, Maciek Mączka, Michał Mączka, Stach Mączka, Walenty Orlik i Wojtek Ziolo. W Osowie „hańskiej” w obecnym czasie nie ma mieszkańców noszących ww. nazwiska. W tabelach likwidacyjnych opracowanych blisko półtora wieku temu również nie ma.. W dokumencie na który powołuje się autor siedzib magnackich występuje kanonik bychawski. W tabelach Osowy podbychawskiej występują następujące nazwiska: 1. Surma, 2. Fraszek, 3. Włazlik, 4. Kostrzewa, 5. Wojtyło, 6. Jaruga, 7. Znuj, 8. Bednarczyk, 9. Molenda, 10. Stachura, 11. Bednarczyk, 12. Klimek, 13. „Wdowa Bednarczyka Franca z dziećmi”, 14. „Wdowa Nawrocka”, 15. „Wdowa Murawieckiego Andreja”, 16. Terepera (Perespera??), 17. Surma. W poz. nr 15, przy żonie zmarłego Andrzeja Murawieckiego, znajduje się dopisek ołówkiem: „Docz umierzego Józefa Ziola.” Żona świętej pamięci Andrzeja Murawieckiego to „córka zmarłego Józefa Zioly”, a takie właśnie nosił nazwisko Wojtek mieszkający rzekomo w Osowie podwłodawskiej. Autor pomylił miejscowości. Wojtek Ziolo mieszkał pod Bychawą (150 lat przed Józefem Z.). W tejże pracy, (s. 168) znajduje się opis dworu w Hańsku. „*Hańsk – dwór drewniany...na planie prostokąta, trójdzielny, półotraktowy... Wybudowany przed rokiem 1647...*”. Po weryfikuję przedstawionych danych z właściwą księgą grodzką chełmską wynika, że Księga o sygnaturze 92 nie ma karty 858, karty kończą się na początku ósmej setki, co potwierdziło archiwalne skontrum w 1913 r.
- ⁹⁸ Lustracja województwa ruskiego... 1564-65, s. 32.
- ⁹⁹ Lustracja województwa ruskiego... 1564-65, s. 32; Źródła Dziejowe..., T. VII, Cz. I, s. 178.
- ¹⁰⁰ Lustracja województwa ruskiego... 1665-66, s. 211.
- ¹⁰¹ Ibidem, s. 214.
- ¹⁰² APL, KGCH, RMO, sygn. 66, k. 106-109; w księdze o sygn. 163/20248, k. 446-450, znajduje się kopia tego dokumentu (?): „Regestr rzeczy Łukasza Szymkowicza Szklińskiego podstolego lidzkiego”.
- ¹⁰³ Słownik geograficzny..., T. V, s. 890; T. XV, cz. II, s. 290
- ¹⁰⁴ Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827, ; Przewodnik po Królestwie Polskim na podstawie najnowszych źródeł opracowany przez Radcę Stanu Ant. Bobińskiego i J.M. Bazewicza”, Warszawa 1901-1902, s.
- ¹⁰⁵ APL, Zespół planów uwłaszczeniowych, sygn. 1668, 1669
- ¹⁰⁶ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 2241.
- ¹⁰⁷ Dzieje gminy Hańsk..., s. 13.
- ¹⁰⁸ A. Boniecki, op. cit., T. VII, s. 236.
- ¹⁰⁹ H. M. Łaskiewicz, op. cit. s. 239.
- ¹¹⁰ Słownik geograficzny...T. XIV, s. 751.
- ¹¹¹ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3323.
- ¹¹² J. Szymański, Nauki pomocnicze historii, Warszawa 1983, s. 189.
- ¹¹³ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3324.
- ¹¹⁴ Ibidem.
- ¹¹⁵ Skorowidz miejscowości..., hasło „Żdzarka" w woj. Lubelskim.
- ¹¹⁶ Dzieje gminy Hańsk..., s.
- ¹¹⁷ Tabela ...s.
- ¹¹⁸ Słownik geograficzny ..., T. XI, 1870, s. 855.
- ¹¹⁹ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3288.
- ¹²⁰ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, hipoteka dóbr hańskich, sygn. 11.
- ¹²¹ APL, Zespół planów uwłaszczeniowych sygn. 812; APL, KGCH, RMO, sygn. 51, k. 684, sygn. 92, k. 496.
- ¹²² Słownik geograficzny..., T. XI, s. 263.

- ¹²³ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne Włodawie, hipoteka dóbr hańskich, sygn. 11.
- ¹²⁴ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3282.
- ¹²⁵ Klirowyje Wiedomosty, sygn. 945, s. 17-22.
- ¹²⁶ Przewodnik..., s. ; Skorowidz miejscowości..., s. ; Spis miejscowosci..., s.
- ¹²⁷ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3242
- ¹²⁸ Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.
- ¹²⁹ APLOCH, Państwowego Biura Notarialnego we Włodawie, sygn. 210-211.
- ¹³⁰ APL KGCH RMO, sygn. 20206/121, k. 985-986, 991-994; Łaskiewicz, op. cit., s. 158, 228; A. Wawryniuk, Leksykon miejscowości powiatu chełmskiego, Chełm 2002, s. 346, 359.
- ¹³¹ Tabela..., T. II, s. 148.
- ¹³² Słownik geograficzny..., T. V, s. 751.
- ¹³³ Przewodnik....
- ¹³⁴ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 444.
- ¹³⁵ Ibidem.
- ¹³⁶ Ibidem.
- ¹³⁷ Skorowidz miejscowości ....
- ¹³⁸ Słownik geograficzny..., T. XII, s. 766.
- ¹³⁹ W. Śladkowski, op. cit., s. 268.
- ¹⁴⁰ Przewodnik ..., s. 24.
- ¹⁴¹ Skorowidz miejscowości..., T. II, s. 1776
- ¹⁴² APLOCH, Państwowego Biura Notarialnego we Włodawie, Księgi Hipoteki Ujazdowa, sygn. 684; Śladkowski, op. cit., s. 268.
- ¹⁴³ APL, UWL 1919-1939, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, sygn. 2593. Nazwiska autora projektu nie ma (?). Rysunki: 1. orientacja – brak, 2. sytuacja, skala 1 : 2000, 3. widok na fasadę, skala 1 : 100 (pozostałe w tejże skali), 4. widok boczny, 5. rzut przyziemia, 6. przekrój podłużny, 7. przekrój poprzeczny z widokiem na prezbiterium. Sytuacja. Usytuowany w narożu: droga Hańsk / Urszulin – droga na kolonie Ujazdów; na polu Adolfa Kasnera. Cmentarz kościelny o wymiarach 27,50 x ok. 55 m, odsunięty od drogi głównej o 100 m, bokiem dłuższym przylega do drogi na kolonie. Po przeciwległej stronie drogi kolonijnej pole i posesja Juliusza Fregina. Materiał, konstrukcja, plan i bryła. Wymiary. Rzut przyziemia: nawa 12 x 8 m, prezbiterium i kruchta 3 x 3 m; wysokość zrębu nawy 4 m, wysokość dachu 5 m; wysokość zrębu i dachu prezbiterium po 3 m; wysokość zrębu kruchty 4 m; wysokość wieży dzwonnej osadzonej na kruchcie (łącznie ze zwieńczeniem) 9,5 m. Fasada z wyrazistą dominantą wysokościową. W teczce archiwalnej, poza projektem, pisma urzędowe dotyczące inwestycji.
- ¹⁴⁴ Księga adresowa ..., s. 516; Skorowidz miejscowości ....
- ¹⁴⁵ Dzieje gminy Hańsk..., s. 17.
- ¹⁴⁶ Skorowidz miejscowości....
- ¹⁴⁷ APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: CHKGK), sygn. 336
- ¹⁴⁸ Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.
- ¹⁴⁹ APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3221.
- ¹⁵⁰ Ibidem.
- ¹⁵¹ Skorowidz miejscowości...; Księga adresowa..., s. 533.
- ¹⁵² APL, CHKGK, sygn. 336.
- ¹⁵³ W. Śladkowski, op. cit, s. 125; Słownik geograficzny..., T. III, s. 29; Przewodnik..., s. 186 (?), 277.
- ¹⁵⁴ Skorowidz miejscowości...; Spis miejscowości..., s. 1080.
- ¹⁵⁵ W. Śladkowski, op. cit., s. 125, 263.
- ¹⁵⁶ Skorowidz miejscowości....
- ¹⁵⁷ W. Śladkowski, op. cit., s. 122.
- ¹⁵⁸ Przewodnik..., s. 79; Skorowidz miejscowości..., s. 198
- ¹⁵⁹ W. Śladkowski, op. cit., s. 214.
- ¹⁶⁰ Skorowidz miejscowości..., 1924.
- ¹⁶¹ APL, ChKGK, sygn. 336; APL Tabele Likwidacyjne, sygn. 3202; APL, Plany uwłaszczeniowe, sygn. 766 (sygn. stara 1627); Skorowidz miejscowości...; Spis miejscowości....
- ¹⁶² A. Boniecki, op.cit., T. VII, s. 236 - 238
- ¹⁶³ AGAD, ASK, Księga poborowa nr 37
- ¹⁶⁴ AGAD, ASK, Księga poborowa nr 37
- ¹⁶⁵ APL, KGCh, Wyroki, sygn. 6, k. 42-43, podają za: M. Kawałko, Ród Rejów w Ziemi Chełmskiej w XVI w. (Studium do rodowego portretu), Chełm 2005, s. 5, 18, 22, 32, 39, 40, 43-45; Polski Słownik Biograficzny, T. XXXI, s. 200. O dziejach rodu Rejów na Lubelszczyźnie pisała w Archeionie Stanisława Paulowa.
- ¹⁶⁶ Ibidem.
- ¹⁶⁷ A. Boniecki, op. cit., T. VII, s. 236 - 238; Słownik geograficzny... T. IX, s. 284; Dzieje gminy Hańsk..., s. 7
- ¹⁶⁸ Słownik geograficzny... T. IX, s. 284.
- ¹⁶⁹ A. Boniecki, op. cit., T. III, s. 236-38.
- ¹⁷⁰ Słownik geograficzny... T. III, s. 29.

- ¹⁷¹ H. M., Łaskiewicz, op. cit. s. 50, 154, 158, 214, 218, 235, 238, 239.
- ¹⁷² H. M., Łaskiewicz, op. cit., s. 244, 248, 242.
- ¹⁷³ APL, KGCH RMO, sygn. 8/20335, k. 128-128v.
- ¹⁷⁴ APL, KGCH RMO, sygn. 51, k. 684.
- ¹⁷⁵ APL, KGCH RMO, sygn. 6/20333, k. 130 - 131.
- ¹⁷⁶ APL, KGCH RMO, sygn. 51, k. 684.
- ¹⁷⁷ APL, KGCh RMO, sygn. 127/20212, k. 405v - 407. Identyczna kopia w sygn. 30, k. 167 - 168
- ¹⁷⁸ APL, KGCH RMO, sygn. 35, k. 650 (413, 750), potrójna numeracja kart.
- ¹⁷⁹ APL, KGCH, sygn. 37/20364, k. 221- 222, 262- 263, sygn. 40/20221, k. 187v., 191v.
- ¹⁸⁰ APL, CHKGK, sygn. 106, s.- 134v.
- ¹⁸¹ APL, KGCH RMO, sygn. 92, s. 496 (301, podwójna numeracja stron)
- ¹⁸² APL, CHKGK, sygn.. 112, s. 215.
- ¹⁸³ APL, KGCH RMO, sygn. 92, s. 496 (301).
- ¹⁸⁴ Ibidem, s. 211 (419).
- ¹⁸⁵ APL CHKGK, sygn. 131, s. 191.
- ¹⁸⁶ APL, CHKGK, sygn. 337, s. 1; por. Polski Słownik Biograficzny, hasło Miączyńscy h. Suchekomnaty.
- ¹⁸⁷ W. Szajdickij, op. cit., s. 234; Dzieje gminy Hańsk..., s. 8; APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Dokumenty Hipoteki Hańsk, nr porządkowy 32.
- ¹⁸⁸ APL, CHKGK, sygn. 336, s. 90-91; APL tabele Likwidacyjne, sygn. 3207. Słownik geograficzny..., T. III, 1882, s. 29 pisze: „...przeszły... w ostatnich czasach w ręce Okęckich...”; Dziej gminy Hańsk..., s. 8.
- ¹⁸⁹ W. Szajdickij, op. cit., s. 236: „...jewrej Wulf Jermolowicz...”; Słownik geograficzny..., T. III, s. 29.
- ¹⁹⁰ APL, CHKGK, sygn. 337, s. 92; APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Dokumenty Hipoteki „Olgi-Dubeczno”, dokumenty, nr porządkowy 11, brak paginacji.
- ¹⁹¹ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Dokumenty Hipoteki „Olgi- Dubeczno”, dokumenty, nr porządkowy 11, brak paginacji; Słownik geograficzny..., T. III, s. 29, T.XII, s. 712- 713; Informacja od pana S. Sobolewskiego.
- ¹⁹² APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3229; APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Dóbr w Kulczynie, dokumenty, nr porządkowy 33, 34; Słownik geograficzny..., T. IV, s. 860; Księga adresowa..., s. 549.
- ¹⁹³ H. M., Łaskiewicz, op. cit., s. 158, 228, 245.
- ¹⁹⁴ APL KGCH RMO, sygn. 92, k. 31, 211 (419). Potrójna paginacja księgi.
- ¹⁹⁵ A. Wawryniuk, op. cit., s. 346, 359.
- ¹⁹⁶ [Lustracje woj. ruskiego... 1665-1666, s.](#)
- ¹⁹⁷ APL KGCH RMO, sygn. 66, k. 106-109 oraz identyczny dokument: sygn. 163/20248, k. 446-450 (odpisy?)]
- ¹⁹⁸ APL KGCH RMO, sygn. 92, k. 12.
- ¹⁹⁹ APL KGCH RMO, sygn. 127/20212, k. 405- 407; sygn. 6/20333, Słownik geograficzny..., T. III, s. 29, T. IX, s. 287.
- ²⁰⁰ Fragment kontraktu między właścicielami i dzierżawcami dóbr hańskich (wielodziałowych), 1693 rok. APL, KGCH, sygn. 6/20333, k. 130-131. Dokument luźny, papierowy, tekst pisany atramentem.
- ²⁰¹ W dalszej części inwentarza podany jest stan folwarków w Horodyszczu i Polubiczach; w Horodyszczu i Polubiczach było np. 48 sztuk bydła, 44 owce, 15 świń; inwentarz nie wymienia wołów i koni. APL, KGCH, sygn. 53/20380, k. 266-271; podwójna numeracja: 258-263.
- ²⁰² Słownik geograficzny..., T. III, s. 29
- ²⁰³ D. Fijałkowski, M. Kseniak, Parki wiejskie Lubelszczyzny – stan, ochrona i rewitalizacja biocenotyczna, Warszawa 1982, s. 154.
- ²⁰⁴ Ibidem, s. 155.
- ²⁰⁵ A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do 1696 rpk, Lublin-Chełm, 1999, s. 228.
- ²⁰⁶ Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, T. 6 Województwo chełmskie, Warszawa 1999, s. 131; [Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, T. VIII, Z. 18, s. 10-11.](#)
- ²⁰⁷ APL, KGCH, RMO, sygn..8/20335, k. 128-128v; W. Słobodian, Cerkwy Chołmskiej eparchiji, Lwów 2005, s. 135-136; APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 106 (sygn. stara 772), s. 134v.-135v; Ibidem, sygn. 112 (sygn. stara 773), s. 215-216 (potrójna paginacja, s. 453, 529); Ibidem, sygn. 114 (sygn. stara 775), s. 191-192 (podwójna paginacja, s. 404); Ibidem, sygn. 336 (sygn. stara 1181), cały poszyt; Ibidem, sygn. 337 (sygn. stara 628), cały poszyt; Ibidem, sygn. 95 (sygn. stara 1041).
- ²⁰⁸ Chołmsko Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik, 1887, s. 214-217, 236-242, 249-252, 266-268 (oprac. Władimir Szajdickij).
- ²⁰⁹ APL, CHGK, sygn.106 (sygn. stara 772), s.134v.-135v.
- ²¹⁰ APL, CHGK, sygn..112 (sygn. stara 773) s. 215 (s. 453,529, potrójna paginacja); sygn. do wizytacji w 1759 r.: 110 (sygn. stara 10), s. 58-60.
- ²¹¹ APL, CHGK, sygn. 131 (sygn. stara. 776) s. 191 (272, podwójna paginacja). Cytowany inwentarz jest wyciągiem z protokołu wizytacyjnego - Extrectum ex Protocolo Visitationis.
- ²¹² APL, CHGK, sygn. 114 (sygn. stara 775), s. 191-192 (s. 404, podwójna paginacja).
- ²¹³ W. Szajdickij, op. cit., s. 214-217, 236-242, 249-252, 266-268.
- ²¹⁴ Ibidem, s. 215.

- ²¹⁵ APL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 336, s. 2-5, 35, 64.
- ²¹⁶ APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 945, s. 17v.
- ²¹⁷ APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny, sygn. 2417, cały poszyt.
- ²¹⁸ Uwaga Konsystorza Generalnego Chełmskiego: kaplica w Żdźzarce nie pełniła funkcji cerkwi filialnej.
- ²¹⁹ APL, CHGK, sygn. 337 (sygn. stara 628), s. 1-109.
- ²²⁰ APL, CHGK, sygn. 336, s. 84-85, 90-91.
- ²²¹ APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 903, s. 23.
- ²²² APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 903, s. 23, sygn. 905, s. 25-29, sygn. 907, s. 27-29, sygn. 895, s. 25; Szajdickij, op. cit., s. 216-217, 234-235; KZSzwP, T.VIII, Z18, s. 31; Słobodian, op. cit., s. 60.
- ²²³ APL, CHGK, sygn. 337, s. 75-76; Chełmski Konsystorz Prawosławny, sygn. 2862, poszyt w całości dotyczy remontu.
- ²²⁴ Chełmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik, 1887 r., s. 214.
- ²²⁵ Uwagi co do datowania: wg Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego „...filia we wsi Żdźzarce w roku 1795 wzniesiona...”; wg Szajdickiego zbudowana w 1785 roku.
- ²²⁶ APL, CHGK, sygn. 337, s. 1-109, sygn. 114, s. 192, sygn. 336; Szajdickij, op. cit., s. 216-217; APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 907, s. 27-30, sygn. 945, s. 17-22.
- ²²⁷ APL, CHGK, sygn. 114, s. 192.
- ²²⁸ APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny, sygn. 1885, cały poszyt.
- ²²⁹ APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 903, s. 23-24v., sygn. 945, s. 17-22, sygn. 448, s. 15-17v.
- ²³⁰ APL, CHGK, sygn. 336.
- ²³¹ APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 895, s. 25, sygn. 897, s. 29, sygn. 899, s. 27-30v., sygn. 201, s. 45-52, sygn. 905, s. 25-29, sygn. 907, s. 27-30, sygn. 909, s. 57, sygn. 911, s. 25, sygn. 913, s. 28, sygn. 914, s. 27.
- ²³² APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 945, s. 17-22.
- ²³³ Odpusty Parafialne w dniu św. Rajmunda i w święto Podwyższenia Krzyża Pańskiego, zob. Katalog Duchowieństwa i Parafii Diecezji Siedleckiej..., 1985 r., s. 273.
- ²³⁴ Katalogu Zabytków ..., s. 10-11.
- ²³⁵ APL KGCh RMO, sygn. 8/20335, k. 128-128v.
- ²³⁶ Nazwisko proboszcza znajdowało się na parafialnym mszale supraślskim z 1692 r. W. Szajdickij, op. cit., s. 249-250; APL CHGK, sygn. 106, s. 134v.- 135v.
- ²³⁷ Nazwisko proboszcza na ww. mszale, W. Szajdickij..., ibidem; APL CHGK, sygn. 131, s. 191.
- ²³⁸ Ibidem.
- ²³⁹ Ibidem; APL CHGK, sygn. 114, s. 191-192.
- ²⁴⁰ W. Szajdickij, op. cit., s. 214-217, 236-242, 249-252, 266-268; APL ChGK, sygn. 336, s. 2-5 i passim.
- ²⁴¹ Ibidem, s. 249-250.
- ²⁴² Z trzydziestodwuletnią Paraskewją wdową po zmarłym księdzu Szymonie Dolinowskim, żeni się ksiądz Onufry Aresztowicz, syn Stefana. W rodzinie Aresztowiczów było kilku księży. Stefan urodzony w 1754 r. w latach 1784 - 1835 był proboszczem w Chutczy. Onufry Aresztowicz urodzony w 1748 r. był proboszczem w Hańsku w latach 1821 - 1857 (pierwsze trzy lata był prawdopodobnie administratorem parafii). Tomasz Aresztowicz urodzony w 1827 r., syn Onufrego i Paraskewji (przyrodni brat Jana Dolinowskiego), w latach 1853 - 1895 był administratorem i proboszczem w Czulczycach. Po 1875 r. zmienił konfesję. przeszedł na prawosławie. za: W. Szajdickij, op. cit., s. 250; W. Kołbuk, Duchowieństwo Unickie w Królestwie Polskim 1835 - 1875, Lublin 1992, s. 118.
- ²⁴³ Po śmierci Onufrego Aresztowicza administratorem parafii a następnie proboszczem został ksiądz Jan Dolinowski, któremu poświęcony jest odrębny rozdział w tej pracy. W ostatnich latach życia Księdza Dolinowskiego, a czasie jego choroby, pracę duszpasterską w Hańsku prowadził ksiądz Józef Kołbuś, administrator grecko-unickiej parafii w Wereszczynie, za: W. Szajdickij, op. cit., s. 250.
- ²⁴⁴ Urodzony na Kijowszczyźnie (Ukrainiec lub Rosjanin), absolwent prawosławnego kijowskiego seminarium duchownego (APL Klirowyje Wiedomosty, sygn. 905, s. 25-29, sygn. 907, s. 27-29, sygn. 845, s. 25).
- ²⁴⁵ Pochodzący z Wołynia ksiądz Arseniusz Ostrowski. W Klirowych Wiedomościach znajduje się zapis, że razem z proboszczem, jego żoną i dziećmi, mieszkała też Maria Ostrowska, wdowa, urodzona w 1856 r., żona zmarłego proboszcza. Nie ma w zapisie informacji czy zmarły był proboszczem hańskim. Można założyć, że Maria Ostrowska była matką Arseniusza Ostrowskiego, a zmarły proboszcz był jego ojcem.
- ²⁴⁶ Pierwszy raz w katalogu Diec. Podlaskiej ujęta parafia św. Rajmunda w Hańsku. Proboszcz ksiądz Konstanty Harasim, ur. 16.12.1889 r., wyświęcony w 1913 r. Według katalogów był to pierwszy rzymskokatolicki proboszcz Hańska. Ordo Divini Officii ad usum Diocesis Podlachiensis Janoviensis, Siedlce 1926, dek. włodawski, s. 68.
- ²⁴⁷ Urodzony 28.10.1879 r., wyświęcony w 1902 r.
- ²⁴⁸ Katalog Duchowieństwa i Parafii diecezji Siedleckiej czyli Podlaskiej, Siedlce 1985, s. 273.
- ²⁴⁹ Katalog Diecezji Siedleckiej..... 1999, Siedlce 1999, s. 49, 50, 57, 87, 224-229.
- ²⁵⁰ Katalog Diecezji Siedleckiej .....1999, Siedlce 1999, s. 224-227.
- ²⁵¹ APL, CHGK, sygn. 131, s. 202-203.
- ²⁵² M. Zahajkiewicz, Diecezja Lubelska. Informator historyczny i administracyjny, Lublin 1985, Sawin s. 163-164; G. J. Pelica, Kościół Prawosławny w woj. lubelskim (1918-1939), Lublin 2007, s. 232, 254, 279, 293.
- ²⁵³ APL, CHGK, sygn. 336, s. 72, 73, 78 (?).

- ²⁵⁴ APL, Klirowyje Wiedomosty, sygn. 897, s. 29.
- ²⁵⁵ APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny, sygn. 2885. poszyt niepaginowany, w całości dotyczy Kulczyzna.
- ²⁵⁶ W. Szajdickij, op. cit., s. 232.
- ²⁵⁷ F. Osiak, op. cit., s. 233.
- ²⁵⁸ APL, CHGK, sygn. 740, poszyt bez paginacji stron, w całości dotyczy księdza Dolinowskiego, jest - jakbyśmy to dzisiaj powiedzieli - jego teczką personalną z akt konsystorskich.
- ²⁵⁹ Encyklopedia Pszczelarska, Warszawa 1989, s. 39, 225.
- ²⁶⁰ L. Karłowicz, Ks. Jan Dolinowski i jego ul, /w:/ Pszczelarstwo, 1986, nr 12, s. 18; Osiak, op. cit. s. 233.
- ²⁶¹ Hodowla pszczół, praca zbiorowa (red. Curyło), Warszawa 1983, s. 20-21, 29-30.
- ²⁶² Polski Słownik Biograficzny, Kraków - Zakopane, T. V, 1939, s. 285, autor biogramu: Antoni Demianowicz; Encyklopedia Pszczelarstwa, op. cit., s. 39, 40, 225, 227; F. Osiak, op.cit., s. 230-233; L. Karłowicz op. cit., s. 16-18; Hodowla pszczół (praca zbiorowa, red. Leon Bornus), Warszawa 1974, s. 22, 24-25, 38. Podręcznik liczy 560 stron + ryciny; Hodowla pszczół (praca zbiorowa, red. Jan Curyło), Warszawa 1983 (wyd. IV!), s. 20-21, 29-30; K. Lewicki, Pszczelnictwo. Zbiór wiadomości o życiu i przyrodzie pszczół, do potrzeb pszczelarzy zastosowany oraz przewodnik regionalnego prowadzenia pasieki w ulach ramowych warszawskich, Warszawa 1888. Korzystałem z drugiego wydania, wyd. I 1882 r.; M. Witwicki, Pszczolnictwo krajowe czyli o środkach i sposobach podniesienia pasiek do tego przynajmniej stopnia, na którym dawniej w Polsce były, podanych przez Mikołaja Witwickiego, T. I, Warszawa 1829; Pszczelnictwo (praca zbiorowa), Szczecin 1998; 897 stron.
- ²⁶³ APL, CHGK, sygn. 740, poszyt bez paginacji stron.
- ²⁶⁴ Ibidem.
- ²⁶⁵ Ibidem.
- ²⁶⁶ F. Osiak, op. cit., s. 233.
- ²⁶⁷ L. Karłowicz, op. cit., s. 18.
- ²⁶⁸ APL, CHGK, sygn. 740, poszyt bez paginacji stron.
- ²⁶⁹ APL, CHGK, sygn. 313, s. 54-56.
- ²⁷⁰ W. Szajdickij, op. cit., s. 234-5, 250.
- ²⁷¹ Ibidem, s. 233
- ²⁷² W. Kołbuk, op. cit., s. 8.
- ²⁷³ APL, CHGK, sygn. 740.
- ²⁷⁴ F. Osiak, op. cit., s. 233; L. Karłowicz, op. cit., s. 18.
- ²⁷⁵ APL, CHGK, sygn. 313, s. 54-56.
- ²⁷⁶ Ibidem, sygn. 314.
- ²⁷⁷ APL, CHGK, sygn. 313, s. 80.
- ²⁷⁸ Ibidem, s. 54-56.
- ²⁷⁹ Karłowicz, op. cit., s. 18.
- ²⁸⁰ W. Szajdickij, op. cit., s. 250.
- ²⁸¹ Biuletyn Informacyjny Gminy Hańsk, nr 1, kwiecień 2006.
- ²⁸² W. Szajdickij, op. cit., s. 266; APL, Chełmski Konsystorz Prawosławny, sygn. 2885, poszyt niepaginowany.
- ²⁸³ APLOCH, Państwowe Biuro Notarialne we Włodawie, Hipoteka Hańska, sygn. 11, dokumenty, poszyt niepaginowany.
- ²⁸⁴ Lustracja ..., 1564-1565, op. cit., s. 35.
- ²⁸⁵ „... za młynem łanek zarosły ...”. APL, KGCH RMO, sygn. 127/20212, k. 405v-407.
- ²⁸⁶ Rozbudował go w 1927 r.; por. monografię Dubeczna. APL, Urząd Woj. Lubelski 1919-1939, Wydz. Kom. Bud., sygn. 2524.
- ²⁸⁷ A. Majewski, S. Sankowski, A. Zolich, B. Pril.
- ²⁸⁸ W. Śladkowski, op. cit.; autor pominął Wojciechów (?); APL, Tabele Likwidacyjne, sygn. 3301.